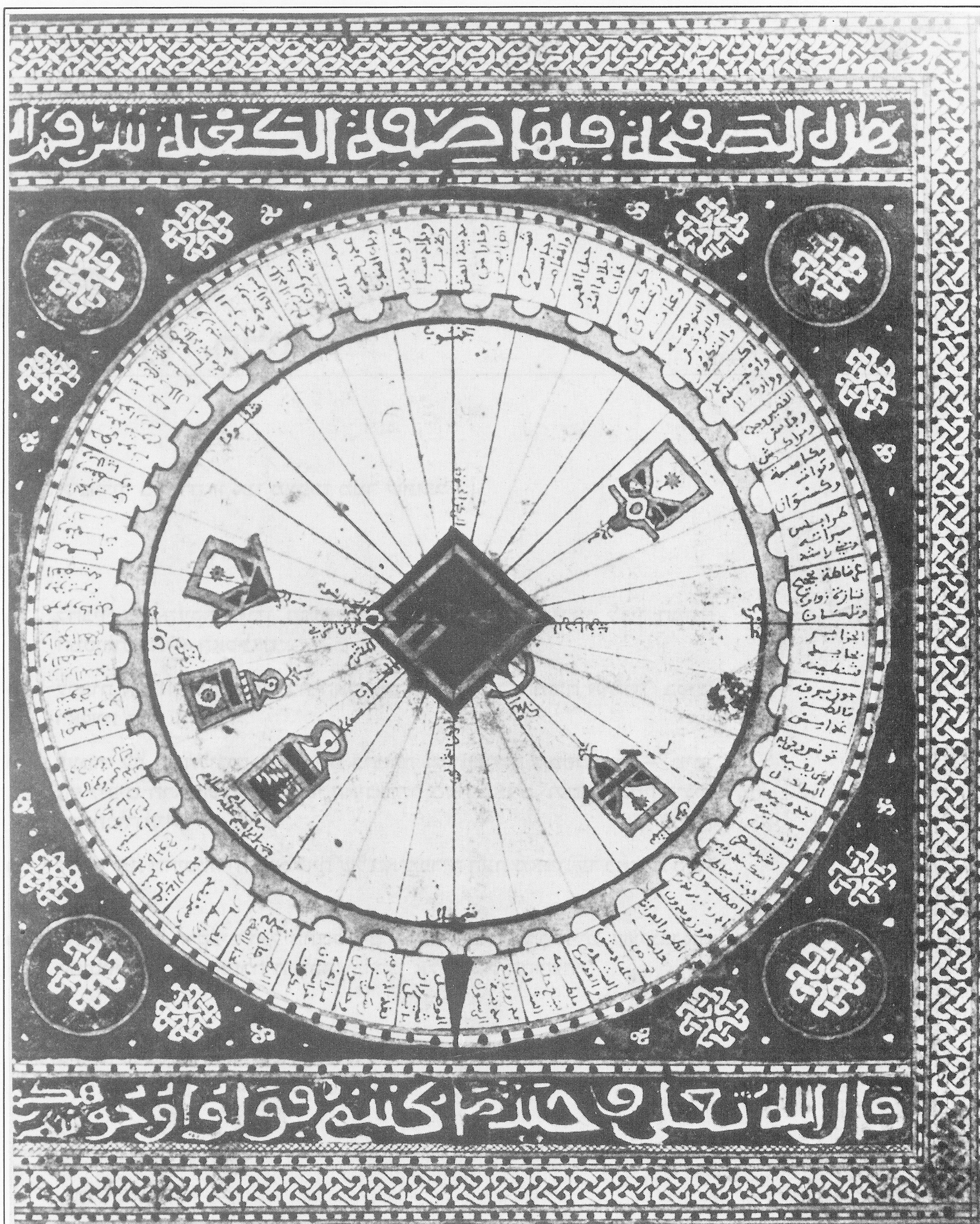
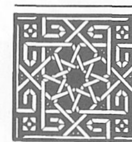

מכה כמרכז העולם — דף השער של אטלס ערבי משנת 1551. לאורך המעגל כתובים שמות כל ארצות האסלאם, והקווים מורים על כיוון ביחס לכעבה. מכה חדלה להיות מרכז פוליטי כמה שנים לאחר מותו של מֻחמד, אך נותרה מרכזו הרוחני של האסלאם, מרכזו הדתי ויעד העלייה לרגל (חג׳) שלו.

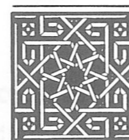

יעדי הלימוד

בתום לימודיך ביחידה זו אנו מצפים ממך שתוכל:

- להבין את הזיקה שבין המונח המודרני "המזרח התיכון" לבין המונח המסורתי "ארץ האִסלאם".
- לראות את חשיבותה של דת האסלאם בעיצוב פני "המזרח התיכון" בטרם ראשית העת החדשה.
- לעמוד על התהליכים העיקריים ביצירת האימפריות המֻסלמיות — מימי הח'ליפים הראשונים ועד לימי האימפריה העֻת'מאנית, ולהכיר במידת־מה את תולדותיהן.
- להכיר את ההיסטוריה הבסיסית של האימפריה העֻת'מאנית עד ראשית העת החדשה.
- להתוודע אל הרקעים ואל התהליכים החברתיים והתרבותיים, שעיצבו את ההיסטוריה של "המזרח התיכון" בדרכו אל "העת החדשה".

1.1

מבוא

לפני שאנו יוצאים לדרך הארוכה של עיון בדברי־ימי אזורנו בדורות האחרונים, הבה נבהיר לעצמנו כמה מושגי־יסוד חשובים. הדיון בהם וליבונם יעזרו לנו להבין את מסגרת הקורס ואת קווי המחשבה והניתוח העיקריים המנחים אותו. נעשה זאת באמצעות פירוק הכותרת של הקורס שלנו: **מבוא להיסטוריה של המזרח התיכון בעת החדשה** לרכיביה, ובאמצעות הבהרת משמעותו של כל רכיב בנפרד.

נתחיל במלה **מבוא**.

1.1.1 "קורס מבוא"

קורס **מבוא** הוא קורס, שמטרתו לפתוח את שעריו הראשונים של ענף כלשהו במדע בפני המבקש להתעניין ולהתעמק בו. הוא עושה זאת בדרך־כלל בהקניית תמונה רחבה ומקפת של כלל הנתונים החשובים, אך בצורה סיכומית ומתומצתת. ניתן להשוות קורס מבוא לתצלום־אוויר מגובה רב של ארץ־רבה, על מעלותיו ומגרעותיו של תצלום שכזה: התוודעות אל רוחב היריעה ומודעות למורכבותה מחד גיסא, ומאידך גיסא טשטוש בהכרח של פרטי־היסוד המרכיבים אותה. המבוא האקדמי הוא בעצם היפוכו של המבוא הארכיטקטוני. המבוא לבניין מגורים הוא מעין מסדרון צר ואפֵל, שיש לעבור בו כדי להיכנס אל האולם הרחב והמואר — החדר בו אנו חיים. המבוא המדעי הוא הכניסה המיידית לאולם רחב ומואר, אך ככל שתנסה להעמיק בו תמצא עצמך עומד מול אין־ספור של מסדרונות צרים, שבהם רב החושך ורב הנסתר על הגלוי ככל שתתקדם — ושם חייו האמיתיים של אותו מדע.

במבוא שלנו ננסה לשפוך אור על 'אולם כניסה' רחב של כ־150 שנה בתולדותיו של אזור גדול ומגוון. יש לקוות, שנשכיל ושניהנה מיתרונותיו של מבוא שכזה; אך הבה נזכור במהלך לימודו, כי הוא בחזקת מועט המנסה לתפוס מרובה, ולפיכך לוקה במגבלותיו.

כדי להקיף את רוחבו של קורס המבוא שלפנינו בחרנו לשלב בו גם קריאה מודרכת בכמה מספרי־היסוד המבואיים לנושא שלנו, המצויים בשפה העברית.

1.1.2 "היסטוריה"

היסטוריה היא ענף במדע, העוסק בתיעוד, במחקר ובלימוד של כלל האירועים החשובים בעבר, עובדת התרחשותם והקשר הנסיבתי ביניהם, אירועים אשר השפיעו על גורל בני־האדם, כפרטים וכציבורים. הגדרה זאת טובה היא כמו כל הגדרה אחרת, ובוודאי אפשר להתווכח עמה, להרחיבה או לקצרה. אין בכוונתנו להיכנס לדיון פילוסופי כלשהו בהקשרה, אלא להצביע על העובדה, המוסכמת על הכל, כי היסטוריה עוסקת באירועי העבר (עבר רחוק או עבר קרוב — אך עבר, ועבר בלבד).

ללימוד העבר יש הרבה היבטים בני־תועלת, אולם יש המבקשים למצוא בו את התועלתני והמעשי מכל: בסיס לתצפית ולחיזוי העתיד. זאת תהיה באופן טבעי גם הנטייה האינסטינקטיבית של תלמיד־ההיסטוריה הישראלי, שעתידו שזור, לטוב ולרע, בעתיד המזרח התיכון, שאת תולדות עֲבָרוֹ הוא מבקש ללמוד.

האמנם "ההיסטוריה חוזרת על עצמה"? האמנם ידיעת העבר מאפשרת לנו לחזות את העתיד? דומה, כי התשובה לשאלה זו טמונה באופן, שבו מפרשים אנו את אירועי העבר. אם מסיקים אנו מלימוד ההיסטוריה, כי אירועי העבר הם תולדה של חוקיות סכֶמטית והגיונית, הרי שהתשובה לשאלתנו היא בהכרח חיובית. במקרה זה כל אשר עלינו לעשותו הוא, למצוא ולהגדיר חוקיות והיגיון אלה, לנסחם בנוסחה, לשבץ בה את נתוני ההווה, ולקבל את הצפוי בעתיד.

חששנו הוא, כי הקורס שלפנינו עלול לחזק את ההנחה, שאמנם ההיסטוריה של אזורנו בנויה באופן סכמטי והגיוני צרוף. כל היסטוריון מנסה "לעשות סדר" ולהסביר את אירועי העבר על־פי הגיונו, אמונתו ותפיסתו. נטייתו זאת גוברת בהכרח משנדרש הוא להציג **מבוא**, על כל מגרעותיו של 'תצלום־אוויר מגובה רב', המרומזים לעיל. הצורך להתעלם בקורס מבוא מפרטים ופרטי־פרטים מעקר לדעתנו את הסיפור מאלפי גרעיני האמת (היחסית) שבו. צורך זה גורם לעימעום ייחודיותם של כל אחד מאלפי ורבבות בני־האדם, על המורכבות המסובכת המאפיינת כל אחד מהם, שהניעו בפעילותם ובהחלטותיהם את גלגלי ההיסטוריה. אכן, הדיון ההיסטורי והלימוד של ההיסטוריה לעומקה מצויים במסדרונות היורדים מאולם הכניסה של המבוא. במבוא עצמו אנו נאלצים להציג תהליכים כלליים ו"לעשות סדר והיגיון" על כל המכשלות העלולות לנבוע מהם, והעיקרית שבהן — יצירת האשליה, כאילו אפשר לצפות את העתיד.

בסקירת דברי־הימים של המזרח התיכון נתרכז בעיקר בהתפתחויות הפוליטיות. יחד עם זאת, נשתדל שלא להזניח את הדיון ברקעים התרבותיים, הכלכליים והחברתיים, המאפיינים אוֹ האזור, ובתמורות שחלו בהם במהלך העת החדשה — תמורות שהושפעו מן ההתפתחויות הפוליטיות והשפיעו עליהן.

1.1.3 "העת החדשה"

ברצוננו ללמוד את ההיסטוריה של אזורנו **בעת החדשה**, "בתקופה המודרנית", "בימינו". שים לב: כשאנו מדברים על "העת החדשה", או על "התקופה המודרנית", אנו משתמשים במושג בעל ערכיות ואיכות מסוימים, ואיננו מתייחסים רק לתקופה מוגדרת של זמן (כגון ב"המזרח-התיכון במאה ה־20", או ב"מאות ה־19 וה־20").

נתחיל אולי בדוגמאות ממה שקרוי, לצורך הנוחיות, "היסטוריה כללית", דהיינו תולדותיה של תרבות המערב. מתי מתחילה ב"מערב" "העת החדשה"? בספרי ההיסטוריה אנו מוצאים מִגוון של הצעות: יש הפותחים בראשית "תקופת הרנסנס" (אמצע המאה ה־14) ויש בגילוי אמריקה (1492); אחרים ב"מהפכה התעשייתית" (המאה ה־18) ואחרים ב"מהפכה הצרפתית" (1789). כמה ספרים פותחים את הדיון בעת החדשה באירופה עם פרוץ מלחמת-העולם הראשונה (1914), ואחרים ב"אביב העמים" (1848) או במהפכה הסובייטית (1917) — ועוד לא מנינו את כל ההצעות.

■ בהנחה שאכן כל ההצעות הללו מבוססות על קו-מחשבה הגיוני, מהו לדעתך ההיגיון המשותף העומד מאחוריהן?

נראה, כי כל האירועים שהוזכרו לעיל יפים לפתיחת דיון ב"עת החדשה", משום שכולם היו ראשיתם של תהליכים, שבעיקרם נמשכים גם עתה, ושעדיין משפיעים על ימינו אלה. ("המהפכה התעשייתית", למשל, פתחה את עידן הטכנולוגיה ואת תהליך הייצור החרושתי, ואנו עומדים גם היום בסימן של החברה התעשייתית, שהיא הבסיס לכלכלה המודרנית.)

שאלה 1

תרבות המערב וההיסטוריה שלו, כפי שתיווכח, מילאו תפקיד מכריע בעיצוב דברי-הימים של אזורנו. נסה להסביר בכתב במה, למשל, אחד או שניים מהאירועים שנִמנו לעיל ('הרנסנס', גילוי אמריקה, המהפכה התעשייתית, המהפכה הצרפתית, מלחמת-העולם הראשונה, 'אביב העמים', המהפכה הסובייטית), החלו תהליך או התפתחות, שמעצבים עדיין את הוויית ימינו אלה באירופה ו"במערב", או שהם משפיעים עליה?

"העת החדשה" היא איפוא תקופתנו, וההיסטוריה שלה מתחילה באותו שלב שבו, להערכתנו, קיימים הניצנים הראשונים של המציאות העכשווית.

שאלה 2

מתי מתחילה, לדעתך, "העת החדשה" ב"מזרח התיכון"?

על-פי היגיון ההגדרה שהצענו לך נוכל לאתר את פרקי הפתיחה של תהליך היווצרות "המזרח התיכון" בן זמננו רק לאחר שאכן נבהיר לעצמנו, מהו "המזרח התיכון" של ימינו.

1.1.4 מהו "המזרח התיכון"

המזרח התיכון הוא מונח כה שגור בפינו, עד שאנו מקבלים אותו כמובן מאליו, עושים לו ראשי תיבות — המזה"ת, ומדביקים אותו כתווית, המציינת את אזורנו הבעייתי והמסובך. אך מהי מַשמעות השם? האם "המזרח התיכון" מציין יחידה בעלת ייחוד אנתרופולוגי־היסטורי־פוליטי ברור, ובעלת גבולות מתוחמים היטב — או שמא מדובר במושג מדיני מעורפל, שגבולותיו הגיאוגרפיים שנויים במחלוקת?

איור 1
מדינות הנכללות בהגדרות השונות של המזרח התיכון

הצצה חטופה בכמה מהמילונים והלכסיקונים מגלה, שכמספר המילונים כן מספר ההגדרות:

מילון *Webster* נותן את ההגדרות הבאות:

המזרח התיכון: 1. האזור הכולל את עִראק, את איראן, את אפגניסתאן ולעתים את הודו, את טיבט ואת בורמה. 2. "המזרח הקרוב" ללא ארצות הבלקאן.

המזרח הקרוב: 1. המדינות הקרובות לאגן המזרחי של הים התיכון, או הנמצאות ממזרח לו, והכוללות את דרום־מערב אסיה (תורכיה, סוריה, לבנון, ארץ־ישראל, ירדן, ערב הסעודית וכו׳) ולעתים גם את הבלקאן ומצרים. 2. הבלקאן, וביחוד הארצות שבדרומו.[1]

1. *Webster's Third New International Dictionary*, G. & C. Merriam Co., U.S.A. 1971.

א׳ אבן־שושן מגדיר במילונו:

"המזרח התיכון" — כינוי לארצות שבמרכז אסיה ובדרומה (פרס, הודו, טיבט ועוד). (יש מאחדים את הכינויים "המזרח התיכון" ו"המזרח הקרוב".)

"המזרח הקרוב" — כינוי למערב־אסיה וצפון־אפריקה שעל חופיו המזרחיים של הים התיכון ובסמוך לו (יָוָן, תֻּרכיה, קפריסין, עירק, סוריה, ירדן, לבנון, ארץ־ישראל, ערב ומצרים).[2]

[ה]לקסיקון [ה]פוליטי של המזרח התיכון במאה העשרים (בעריכת יעקב שמעוני ואביתר לוין) קובע, כי המזרח התיכון בן ימינו הוא —

האזור המשתרע ממזרח לאירופה ולים־התיכון, ומדרום לרוסיה ולמרכז אסיה. המונח נתקבל בשימוש נרחב אחרי מלחמת־העולם השנייה [...]. המונח "המזרח התיכון" היה נפוץ יותר בשימוש לפני כן, וציין את האזורים המערביים של המזרח־התיכון: אנאטוליה והחופים המזרחיים של הים התיכון [...]. אין הגדרה מדויקת של המונח "מזרח־תיכון"; טורקיה, ישראל, מדינות־ערב שבאסיה, מצרים ואיראן נכללות בו על־פי כל הגירסאות, ואולם רבים מוסיפים גם את קפריסין, סודאן ולוב [...]. אחדים כוללים גם את אפגאניסתאן ופאקיסטאן במזרח ואת חבש וסומאליה בדרום [...].[3]

אנו רואים בבירור, כי אין לנו הגדרה טריטוריאלית מוסכמת ל"מזרח התיכון". יש הכוללים בו ארצות כמו אפגאניסתאן ומוציאים מתחומו את מצרים, ויש הכוללים בו את מרוקו ואת אלג׳יריה (הנמצאות מערבית לווינה ולרומא...) ורואים באיראן ובתורכיה ׳מקרי גבול׳. אכן, המונח "המזרח התיכון" איננו בשום פנים מונח טריטוריאלי־גיאוגרפי גרידא, דוגמת מונחים ברורים ומוסכמים כמו "צפון אמריקה", "דרום־מערב אסיה", "מערב אפריקה" או "המערב התיכון של ארצות־הברית". "המזרח התיכון" הוא מונח, המבטא מציאות פוליטית־היסטורית, ולפיכך הוא מִשתנֶה יחד עם אותה מציאות.

הבה נתחקה אחרי לידתו של המונח ואחרי תולדותיו.

מן השם "המזרח התיכון" (בתרגום אחר: "המזרח האמצעי", או "האמצע של המזרח") אנו יכולים להבין, כי מקורו ב"מערב". ואכן, במשך אלפי שנים כינו האירופים את אזורנו בשם "המזרח" ("האוריינט",* או ה"לוואנט"*** — שם הנגזר אף הוא מהמלה "זריחה"), בשל מיקומו מזרחית לאירופה היוונית־רומית והנוצרית. משהגיע תור האימפריאליזם האירופי המודרני, שהקיף את העולם כולו, כולל השטחים העצומים שממזרח ל"מזרח", הפך המונח "המזרח" לסתמי מדי, שכן התעורר הצורך לחלק את שטחי ההתעניינות למעין גזרות וטווחים אסטרטגיים ולהבדיל בין ׳מזרח׳ ל׳מזרח׳. הטבעת המונחים החדשים פיגרה במקצת אחרי ההיסטוריה המעשית, ורק בסוף המאה ה־19 החלו לרוֹוַחַ שני מושגים חדשים: הראשון היה "המזרח הקרוב", שציין את האזורים ב"מזרח" הסמוכים לאירופה, ובעיקר שטחים בבלקאן ובאירופה הדרומית־המזרחית, שהיו אותה עת בשליטת האימפריה העֻת׳מאנית (ראה להלן בפרק 1.6); המושג השני היה "המזרח הרחוק". רק בשנת 1902 נכנס לשימוש גם המונח "המזרח התיכון", לציון האזור השוכן בין

* ר׳ הערך "אוריינט", בסוף יחידות 1-2

** ר׳ הערך "לוואנט" בסוף יחידות 1-2

---

2. אברהם אבן־שושן, **המילון החדש** (בשלושה כרכים), ירושלים: קריית־ספר, תשכ״ט, כרך שני, עמ׳ 657.

3. יעקב שמעוני ואביתר לוין (עורכים), **לקסיקון פוליטי של המזרח התיכון במאה העשרים** (מהדורה מעודכנת), ירושלים: בית ההוצאה הירושלמי, 1974.

* ר' הערך "הופעת המונח המזרח התיכון"

המזרח ה"קרוב" למזרח ה"רחוק". בכל זאת, נשמרה חפיפה מסויימת בשימוש במונחים "המזרח התיכון" ו"המזרח הקרוב".*

אנו רואים איפוא, שמושגים אלה הם **אסטרטגיים-היסטוריים**. איש לא טרח — ואולי אין כל טעם — לנסות לתחום להם גבולות גיאוגרפיים מוצקים. מטבע הדברים, שתכולתם הטריטוריאלית משתנה עם התמורות הפוליטיות. כך, למשל, הלך המושג "המזרח הקרוב" ונשחק כיוון שהבעייתיות, שהיתה קשורה בזמנו באזורי הבלקאן, כאזורים "מזרחיים", נעלמה עם השתחררותם מן האימפריה העת'מאנית. היום משמשים המונחים "המזרח הקרוב" (בעיקר בפי האמריקאים והצרפתים) ו"המזרח התיכון" (בעצם בפי כל) בערבוביה — כששניהם מציינים את אותם אזורים ב"מזרח", שאינם "מזרח רחוק".

איור 2
"ערביי המדבר" — תחריט מאמצע המאה ה־19.

בקורס שלנו לא נדון בהיסטוריה של כל ה"מזרח התיכון", אלא נתגדר בדברי־הימים בעת החדשה של אותם חלקים מאזור זה, המאוכלסים ברובם בדוברי ערבית והנושאים את מורשת האימפריה העת'מאנית. שטחים אלה משתרעים על־פני הטריטוריות של המדינות הבאות: מצרים, ישראל (לא נדון, כמובן, בהיסטוריה של היישוב היהודי), ערב הסעודית (ושאר המדינות שבחצי־האי הערבי), ירדן, לבנון, סוריה, עִראק וכן תורכיה (כיורשתה של האימפריה העת'מאנית), ובמידת מה גם איראן.

המעניין הוא, כי גם בפי תושבי ארצות אלה קרוי האזור "המזרח התיכון" (בערבית: "אַל־שַׁרְק אַל־אַוְסַט"), אף על פי שמבחינתם אין הוא "מזרח" ואף לא "תיכון", אלא מרכז חייהם. זוהי דוגמה מובהקת לאימוץ של מושג מערבי על־ידי תושבי האזור — תופעה שעוד נחזור וניתקל בה בהמשך לימודינו.

כפי שכבר נוכחנו, המונח "המזרח התיכון" הוא:

- מונח אירופי־מערבי — הן במקורו והן באוריינטציה שלו.
- מונח חדש ביותר (במונחים היסטוריים), תוצר ה"עת החדשה" באזורנו וב"מערב".

שאלה 3

במה אם כן "המזרח התיכון" של היום הוא אמנם "מזרח תיכון"? האם מוצדק לקרוא לו כיום, בפי תושבי האזור עצמם ובפי זולתם, בשם חדש ומודרני, המבטא תפיסה "מערבית"?

נראה, כי התשובה לשאלה זו היא — באופן חלקי — חיובית. השפעות ה"מערב" על אזורנו בתחומי התרבות והכלכלה, החומר והרוח — בעצם כמעט בכל שטח — הן כה חזקות, עד כי המושגים "מודרניזציה" ו"התמערבות" הפכו זהים כמעט. ומה שחשוב יותר מבחינת דיוננו: חיי הפוליטיקה של אזורנו דהיום — דומה (לפחות במבט שטחי) כי נצרפו בכור המצרף של "המערב". נבדוק זאת הן לגבי **המסגרות הפוליטיות**, והן לגבי **המסגרות הרעיוניות**:

המסגרות הפוליטיות של אזורנו דהיום הן **מדינות מודרניות**, שרובן, כפי שנלמד, נוצרו באופן מלאכותי על־ידי האירופים. החיים הפוליטיים מתנהלים במדינות אלה בדפוסים של צורות מימשל, זרועות מדינה, מפלגות, ארגונים וכיוצא באלה, והללו מסתייעים במנגנונים שונים, בעיתונים ובכלים אחרים, שברובם המכריע עוצבו באירופה ולא צמחו אוֹתֶנטית במזרח התיכון. הם נוצרו במקורם כחלק מהתפתחותו של עולם המערב, ובהשפעתו הגיעו לאזור במהלך ה"עת החדשה".

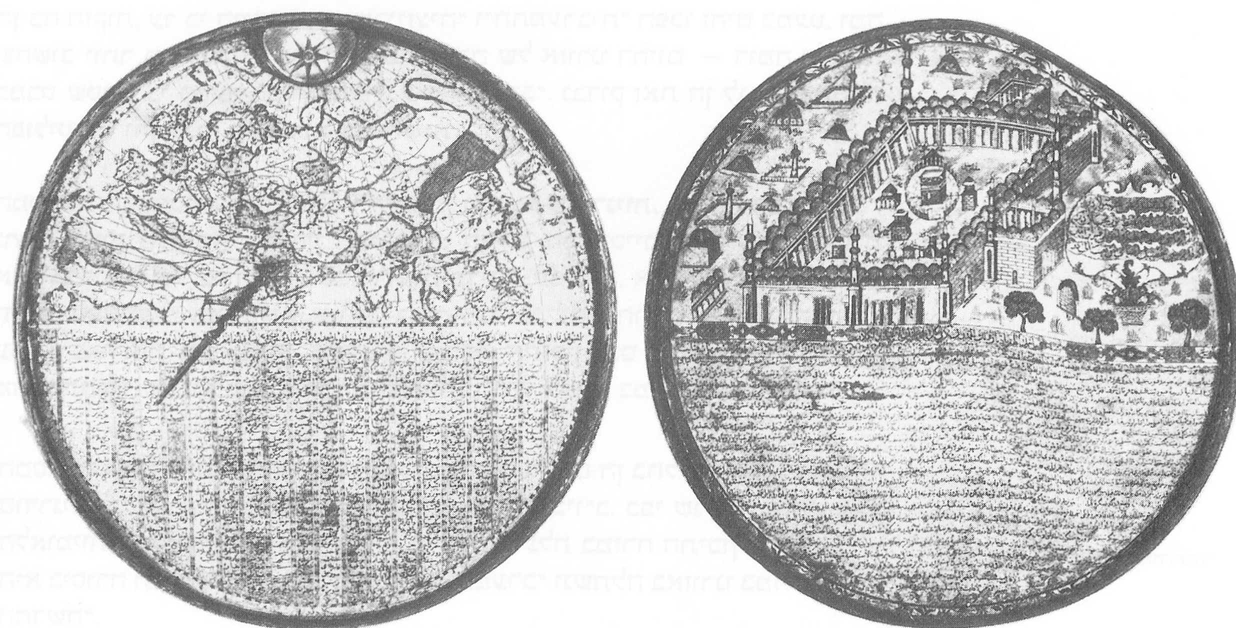
המסגרות הרעיוניות של חיי הפוליטיקה באזורנו דהיום הן בחלקן **תנועות לאומיות מודרניות**: "לאומיות מצרית", "לאומיות ערבית" וכיו"ב. כפי שנלמד בהמשך, גם הלאומיות המודרנית* — כפי שהיא קיימת ופועלת במזרח התיכון של ימינו — היא ביסודה תפיסת־עולם, שנולדה בחיק "המערב" ונשתלה באזורנו במהלך "העת החדשה".

* ר' הערך "לאומיות מודרנית"

ואולם תהיה זאת, כמובן, טעות מקפת ובסיסית לתאר את "המזרח התיכון" של ימינו כאזור שאיבד את עצמיותו והתחדש תוך כדי התבטלות בפני "המערב" והשפעתו. מורשתו הרוחנית, החברתית, הכלכלית והפוליטית של האזור עצמו אף היא חזקה ביותר; היא נבנתה במשך עשרות דורות של המשכיות היסטורית והיא מורגשת היטב גם כיום, ובכל אחד מתחומי החיים של הפרט ושל הכלל באזור. להלן נדון בהיבט הפוליטי של מורשת זאת. כאן נסתפק בסיכום הדברים כדלהלן: "המזרח התיכון" דהיום הוא אזור, שהווייתו העכשווית היא תוצאת המאבק והמתח בין תרבותו־שלו הוותיקה על תכניה הפוליטיים והאחרים, לבין "מתקפתו של המערב" על סדרים אלה. אנו נלמד ונתחקה אחרי ההיסטוריה של התמודדות זאת על פרקי התפתחותה מראשיתה ועד ימינו. "העת החדשה" מנקודת המבט שבחרנו לדיוננו מתחילה אפוא עם הופעתו של "אתגר המערב", ועם תחילת התעצבותו של אזורנו כ"מזרח תיכון".

סיימנו להגדיר לעצמנו את כל המונחים, שמופיעים בכותרת הקורס שלנו: **מבוא להיסטוריה של המזרח התיכון בעת החדשה**. האם אפשר עכשיו לצאת לדרך וללמוד את פרקי "העת החדשה"? עדיין לא! אם קבענו ש"המזרח התיכון" ותהליכי היווצרותו לאורך "העת החדשה" הם תוצאת התייצבות גורם זר — "המערב" — מול עצמיותו התרבותית־פוליטית של האזור, הרי שאיננו יכולים להבין תהליכים אלה ללא דיון מקדים באזור ובעצמיותו הפוליטית.

אם "המזרח התיכון" של היום כל־כך טבוע, פוליטית לפחות, בחותם "המערב"; אם אפילו שמו־שלו נגזר מתפיסה אירופית — מה היה אזורנו בעיני יושביו, לפני שהפך "מזרח־תיכון"? דומה, כי שמו בפי מרבית יושביו (אף הוא במונחים ערכיים־אנושיים ולא גיאוגרפיים) יהיה הבסיס הטוב ביותר עבורנו לדיון באזור לפני ראשית "העת החדשה". שם זה הוא: **ארץ האִסלאם**.

איור 3
מפה עגולה מהמאה ה־18, המראה את כיוון התפילה. במרכזה של מפה עת'מאנית זו נמצאת מכה, ומפורטים בה שמות ארצות האסלאם ועריהן בתוספת ציון הכיוון למכה.

1.2

"ארץ האסלאם"

אין להבין את דברי־הימים של אזורנו בתקופתנו ובעבר הרחוק יותר ללא התוודעות לכמה מעיקריה של דת האִסלאם. האסלאם איננו רק דתו של הרוב המכריע של תושבי האזור (כ־90% מתושבי הארצות, שבהן אנו דנים, הם מֻסלמים), אלא שהוא היה במשך עשרות דורות, מאז ראשית תפוצתו במאה השביעית לספה"נ, **המסגרת הרעיונית הכוללת — ובעצם הבלעדית — לחייהם.** הכרת דת האסלאם על מורכבותה ותולדותיה, ולוּ ברמה של "מבוא", תצריך יריעה רחבה פי כמה מזו העומדת לרשותנו. נסתפק אפוא רק בנקודות, שהן חיוניות לבסיס דיוננו בתמורות הפוליטיות.

דת האסלאם היא דת **טוטאלית,** אשר מספקת למאמיניה, הן לפרט והן לציבור, את התשובות לכל שאלות חייהם, כולל השאלה כיצד חייבים בני־האדם להתארגן פוליטית, ובאיזה משטר. בכך היא נבדלת במידה רבה מן היהדות וגם מן הנצרות.*

* ר' הערך "תפיסת המדינה והמשטר ביהדות ובנצרות בהשוואה לאסלאם"

האסלאם הסֻני* צמח משחר ימיו בעת ובעונה אחת הן **כדת,** הן **כרעיון מדיני** והן **כסדר מדיני־פוליטי** מתממש. מסגרתו הטריטוריאלית של סדר זה מוגדרת על־ידי המאמינים **כארץ האסלאם** (או "בית האסלאם", בערבית: **דאר אל־אסלאם**).

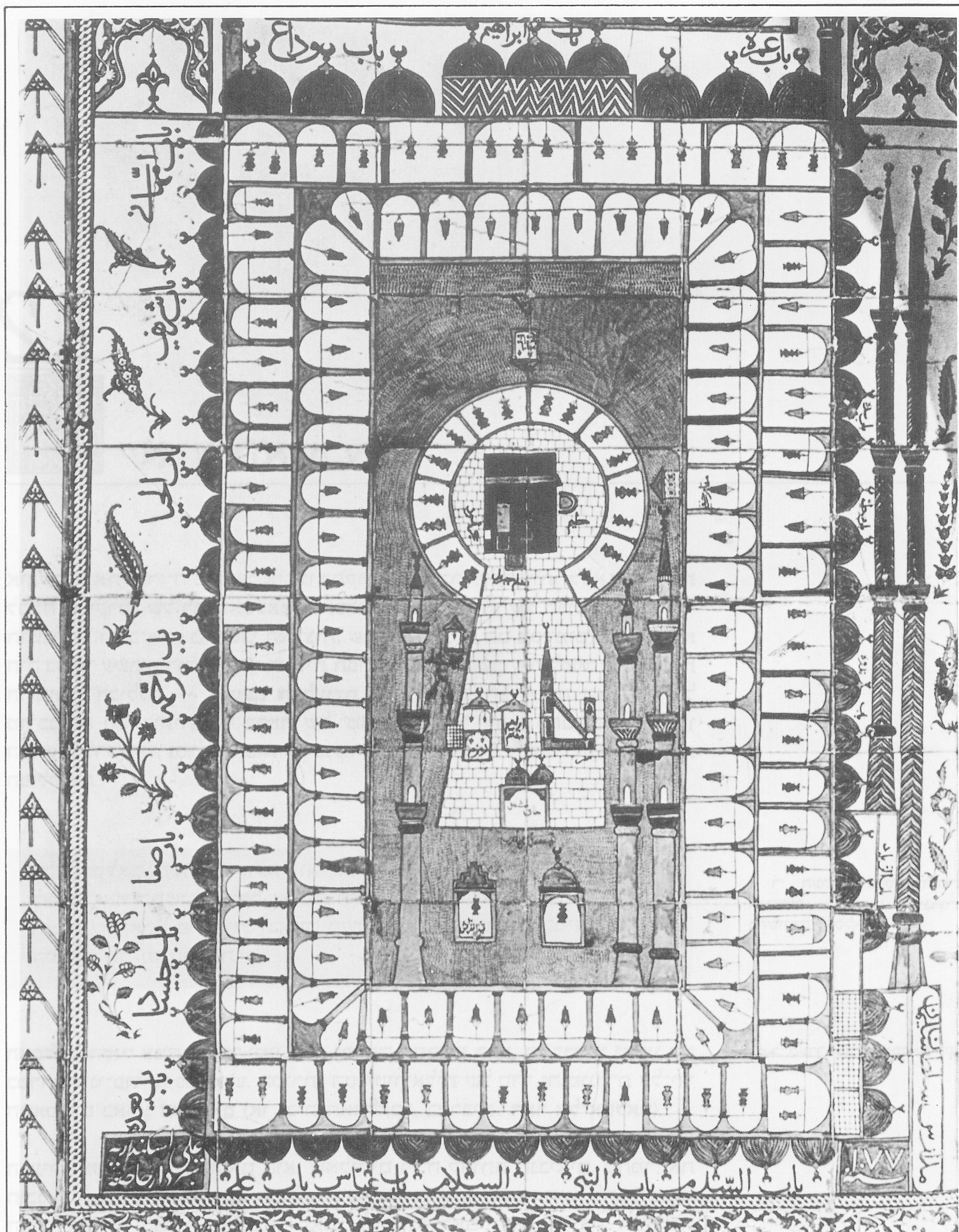
* ר' הערך "סֻנה; האִסלאם הסֻני"

הרעיון המרכזי של האסלאם הוא, שאלוהים גילה לחוֹתֶם הנביאים, מֻחמד, את חוכמתו ואת רצונו; וחובתם הפוליטית של כל בני־האדם מאז היא, להגשים את הסדר המדיני הנובע מהתגלות זאת. לפי האסלאם הסֻני, חייבת המערכת השלטונית להיות בראשותו של ממלא־מקומו של הנביא, **הח'ליפה.*** הוא מאחד ללא הפרדה והבחנה את חיי הדת עם חיי המדינה, ותפקידו ליישם עלי אדמות, באמצעות הגשמת החוקים הנובעים מן **הקֻראן,**** חוקי **השריעה,***** את הסדר שציווה האל לבני־האנוש.

* ר' הערך "ח'ליפה (ח'ליף)"

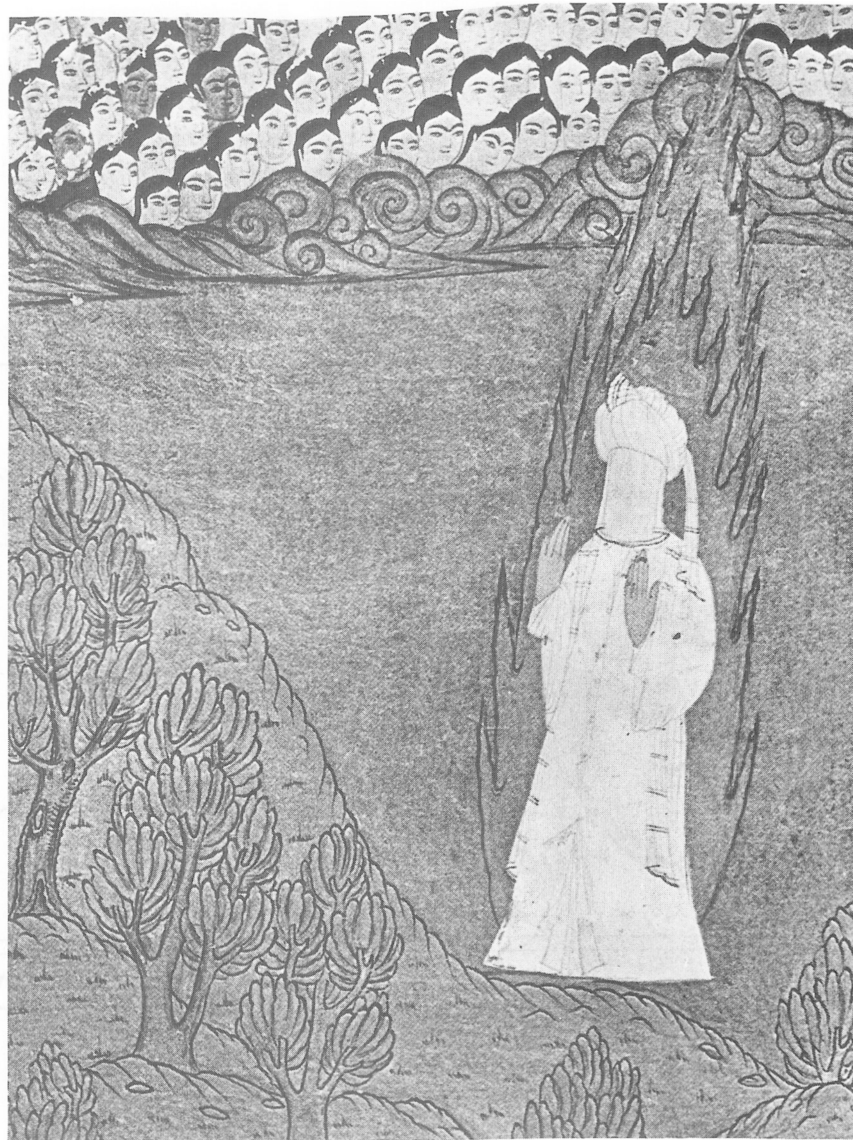
** ר' הערך "קראן"

*** ר' הערך "שריעה"

איור 4

מכה ובמרכזה חצר הכעבה מצוירים על־גבי אריחים עת'מאניים מן המאה ה־17

איור 5
התגלות אללה למֻחַמַד באמצעות המלאך גבריאל על הר ליד מכה. ציור מהמאה ה־16, מתוך כתב־יד תורכי של **סִירַת רַסוּל אללה** (הביוגרפיה של הנביא) מאת אִבְּן הִשַׁאם (מוזיאון טוֹפְּקַאפִּי סראי, אִסתאנבול). מסונוור מאִשׁוֹ של אללה ראה מחמד בכל אשר פנה את פניו של המלאך גבריאל.

1.2.1 ההיבט הפוליטי של האסלאם

מתפיסה כללית זאת נגזר, כי על כל בני־האדם החובה להצטרף לסדר ולמשטר זה ולקיימם, ומכך נובעות במישרין כמה קביעות פוליטיות־אסלאמיות:

א. **האסלאם הוא מדינה.** על שליטיה מוטלת החובה לשלוט ברוח האסלאם וחוקיו ועל תושביה חובת הציות להם.

ב. הטריטוריה של מדינה זאת היא **ארץ האסלאם**. 'ארץ האסלאם' כרעיון אלוהי חייבת להקיף את תבל ויושביה, ולפיכך חובתה של המדינה האסלאמית להרחיב גבולותיה, ואם יש צורך — באמצעות יישום מצוות "מלחמת הקודש", **הגִ'האד**,* על מנת להגשים יעד זה. עד להשגת היעד הסופי נחלק העולם ל"ארץ האסלאם" ול"ארץ המלחמה" (בערבית: **דאר אל-חַרְבּ**). "ארץ המלחמה" כוללת אותם שטחים, שתושביהם טרם הסתפחו, מתוך רצון או מתוך כפייה, למדינה הכל-עולמית של האסלאם.

* ר' הערך "גִ'האד"

איור 6
לוחם ב"צבאות הנביא" — קַשָּׁת רכוּב בצבא הממלוכי. ציור משנת 1300 לערך.

ג. ההבחנה הפוליטית הלגיטימית היחידה היא בין מֻסלִם לבין לא-מֻסלִם. המסלמים מהווים את "אומת המאמינים". הם הציבור, שיש לו זכויות פוליטיות, כלומר הזכות לחיות כפרטים וכציבור תחת מערכת החוקים והמשטר האסלאמי. הלא-מסלמים הם באופן עקרוני נעדרי זכויות. נגד אלה מהם, החיים מחוץ לגבולות המדינה האסלאמית, יש ליישם באופן עקרוני את חובת הגִ'האד. לא-מסלמים, החיים בתוך "ארץ האסלאם", חייבים לבחור בין אסלאם לבין מוות — אם הם עובדי אלילים. כלפי יהודים או נוצרים תושבי "דאר אל-אסלאם" — יש לגלות סובלנות ולאפשר להם לקיים את דתם הנפרדת, הן כפרטים והן כקהילות, אך הם נחשבים אזרחים ממדרגה שנייה, החייבים גם במס-גולגולת, **הגִ'זְיָה**.* קהילות של נוצרים ויהודים אמנם נסבלו והתקיימו לאורך הדורות בתוך "ארץ האסלאם". כל קהילה כזאת נקראה **מִלֶּת**.**

* ר' הערך "גִ'זְיָה"
** ר' הערך "מִלֶּת"

ד. בתוך "ארץ האסלאם" ובין המֻסלמים, בקרב "אומת המאמינים", לא תיתכן חלוקה פוליטית, שתהיה בעלת תוקף חוקי. המדינה האסלאמית חייבת להיות ריכוזית ואפקטיבית, וקריטריון ההשתייכות המלאה אליה הוא היותו של הנתין מֻסלִם. מנקודת המבט של "העת החדשה" חשובה לענייננו ההבחנה על

דרך השלילה: **דת האסלאם אוסרת להתארגן פוליטית או אידיאולוגית, בשמה של ייחודיות כלשהי.** אסור להתארגן בשמם של שפה, או של מוצא אתני, או של השתייכות טריטוריאלית, או בשמו של כל קריטריון אחר להגדרה עצמית — זולת ההשתייכות ל"אומת המאמינים". (עיין שוב בהגדרה של לאומיות מודרנית, ברשימת הערכים להרחבה שבסוף הכרך.)

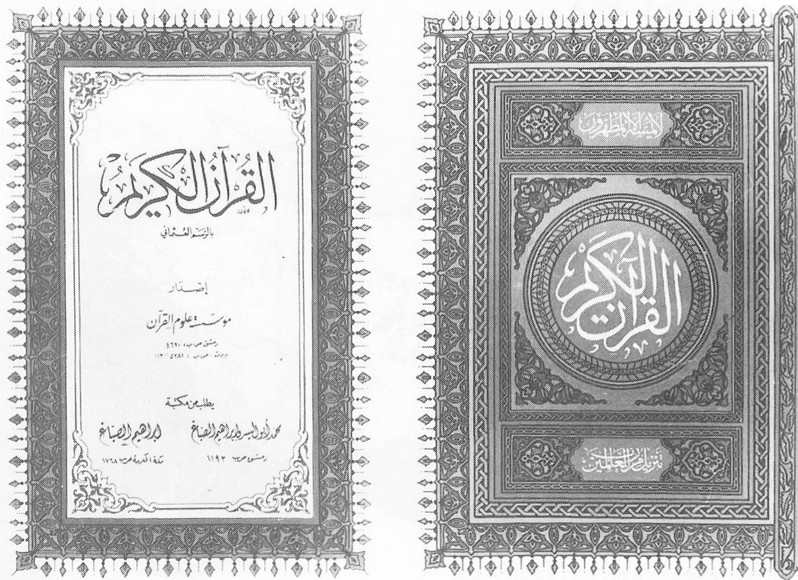
משחר ימי האסלאם ועד סמוך לימינו היתה התפיסה האסלאמית מסכת־הערכים הבלעדית לרובם המכריע של תושבי אזורנו. בפועל, על קרקע המציאות ההיסטורית, התקיים רצף של ניסיון להגשימה הלכה למעשה. מוסד הח'ליפות לא פסק מלהתקיים — אף כי לפעמים באופן פיקטיבי בלבד — ממות הנביא ועד שנת 1924 (עת בוטל בנסיבות שעוד נזכירן). האסלאם, כמדינה, כח'ליפות וכאימפריה, החליף שליטים ושושלות. האחרונה שבהן, השושלת העֻת'מאנית והאימפריה שהקימה, התקיימה באזורנו במשך למעלה מארבע־מאות שנה, משנת 1516 — עת ניצחו העת'מאנים את **הממלוכים*** וכבשו את כל ממלכתם — ועד לאחר מלחמת־העולם הראשונה (1918).

* ר' הערך "ממלוכים"

הנה כי כן, האזור — בעיני הרוב המכריע של יושביו — היה במשך מאות בשנים "ארץ האסלאם". כיום, בעקבות תהליכי העת החדשה, הוא "המזרח התיכון".

שאלה 4

קרא שוב בעיון את שני הסעיפים האחרונים "המזרח התיכון" ו"ארץ האסלאם". נסח לעצמך בכתב (תוך עיון במפת האזור שבסעיף 1.1.4 ומתוך הידע הכללי שלך) את ההבדלים, שאתה מוצא בין המציאות "המזרח־תיכונית" דהיום לבין מה שמתחייב ממה שקראת על התפיסה של "ארץ האסלאם".

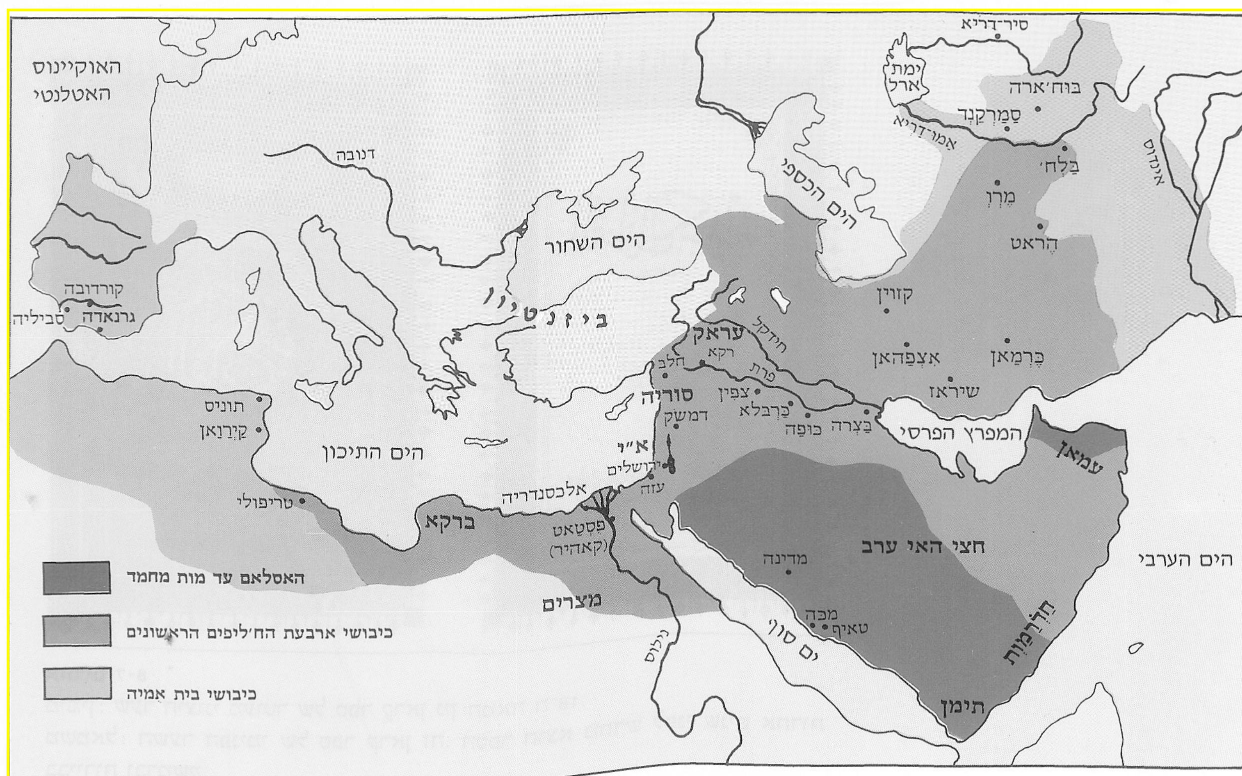
איורים 7-8
מימין: שער חיצוני מעוטר של ספר קֻראן מן המאה ה־18.
משמאל: השער הפנימי של ספר קראן זה. הספר הוצא מחדש לפני שנים אחדות בביירות ובדמשק.

1.3 האימפריה העת'מאנית – האידיאה של ידאר אל־אסלאם' על קרקע המציאות

1.3.1 האימפריה העת'מאנית על רקע ההיסטוריה האסלאמית

ממה שלמדנו משתמע, כי דת האסלאם מחייבת את ההגשמה **הפוליטית** של רעיונותיה. הגשמה זאת היא בצורה של מדינה־אימפריה אחת, הכוללת את כל השטחים המיושבים במֻסלמים ואשר שולטת ברוח ה"שריעה" מבית ומפגינה עליונות כוחנית כלפי חוץ. **ללא סדר פוליטי כזה מעוקר האסלאם, בעיני מאמיניו, מעקרונותיו הבסיסיים ביותר.**

איור 9
מפת התפשטות האסלאם עד שנת 750 לסה"נ

1.3.1.1 המדינות האסלאמיות שקדמו לאימפריה העת׳מאנית

על קרקע המציאות ההיסטורית, כפי שזו התפתחה מאז הופעת הנביא מֻחמד, ניסו המֻסלמים לממש את הרעיון. מאות השנים הראשונות בתולדות האסלאם עמדו בסימן התנופה וההצלחה: בימיהם של ארבעת החליפים הראשונים, ״ישרי הדרך״;* תחת שלטון שושלת **בית אֻמיה**** ממרכזה בדמשק (661-750 לספה״נ); ואחריה בימי שושלת **בית עבּאס***** ממרכזה בבגדאד (משנת 750 לספה״נ) — השתרעה האימפריה האסלאמית בגבולות חובקי עולם (ראה איורים 9-10 בסמוך) וקיימה מידה לא מבוטלת של צנטרליזם פוליטי. ואולם בשל סיבות שונות (המפורטות בערכים שבסוף הכרך) החלה הח׳ליפות העבאסית לשקוע, וחדלה ליישם שלטון ריכוזי ברחבי ״דאר אל-אסלאם״. הח׳ליף האחרון, שעדיין משל בפועל על שטחי האימפריה, היה אל-מַאְמון, שמת בשנת 833. לאחריו המשיכה אמנם הח׳ליפות לעבור בירושה בשושלת העבאסית, אך בפועל, מבחינה פוליטית-מעשית, התפוררה האימפריה לגופים פוליטיים נפרדים, עצמאיים למעשה, והשלטון היומיומי בהם נכון בידי שושלות למיניהן של סֻלטאנים (המונח **סֻלטאן***) נכנס לשימוש במאה ה־11) ובידי תקיפים מקומיים ממוצאים שונים ומגוונים. האסלאם נשאר אמנם ״תעודת הזהות״ ומסכת הערכים הדומיננטית — והבלעדית למעשה — של רוב תושבי אזורנו; אך לנוכח מציאות הפיצול הפוליטי, בשל היעלמות הסדר המדיני הכולל, ובגלל ההפרדה בין מוסד הח׳ליפות לבין הכוח הממשי — התרחק האסלאם בעיני רוב המאמינים מהגשמתו.

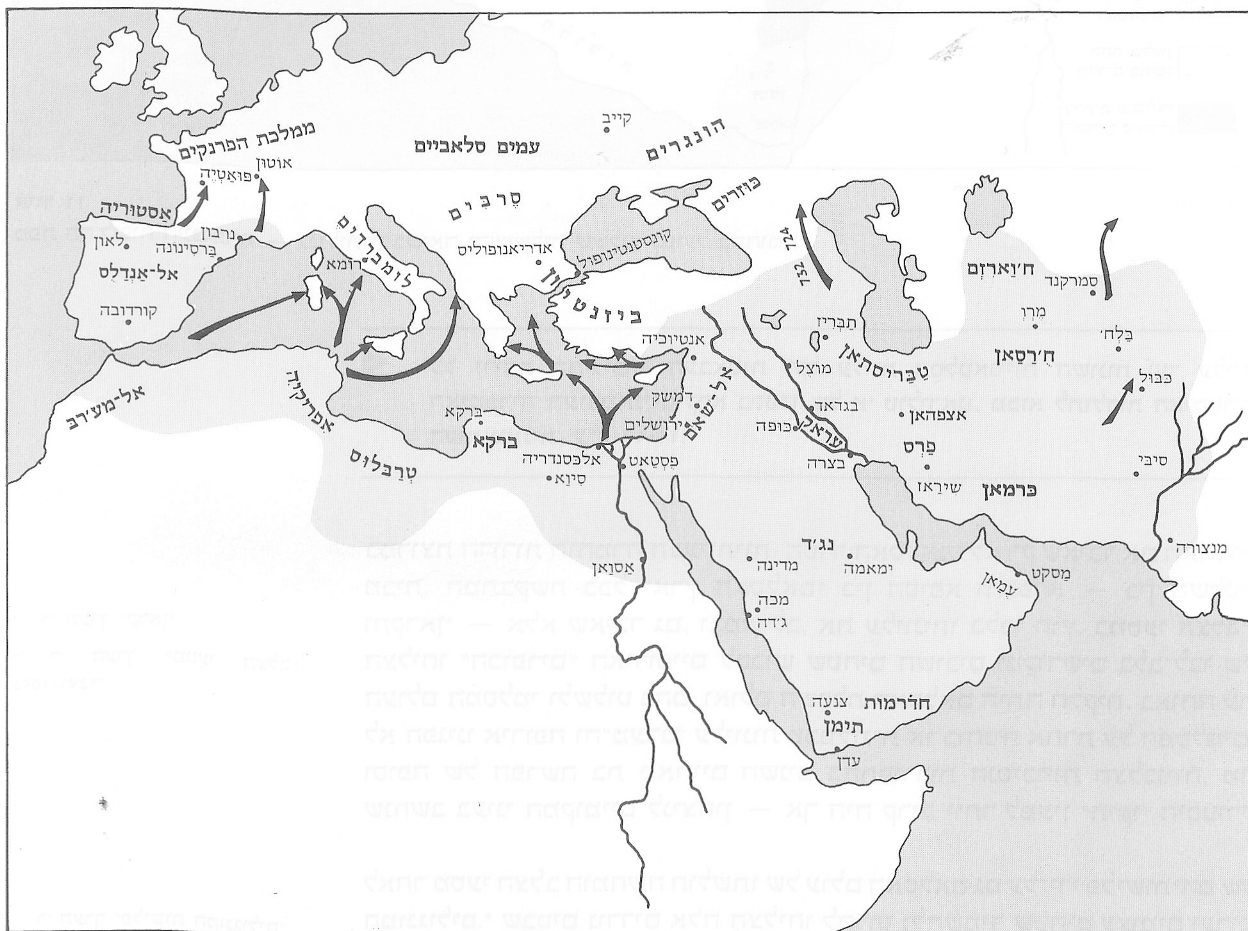
* ר׳ הערך ״אל-ח׳לפא אל-ראשִׁדון״

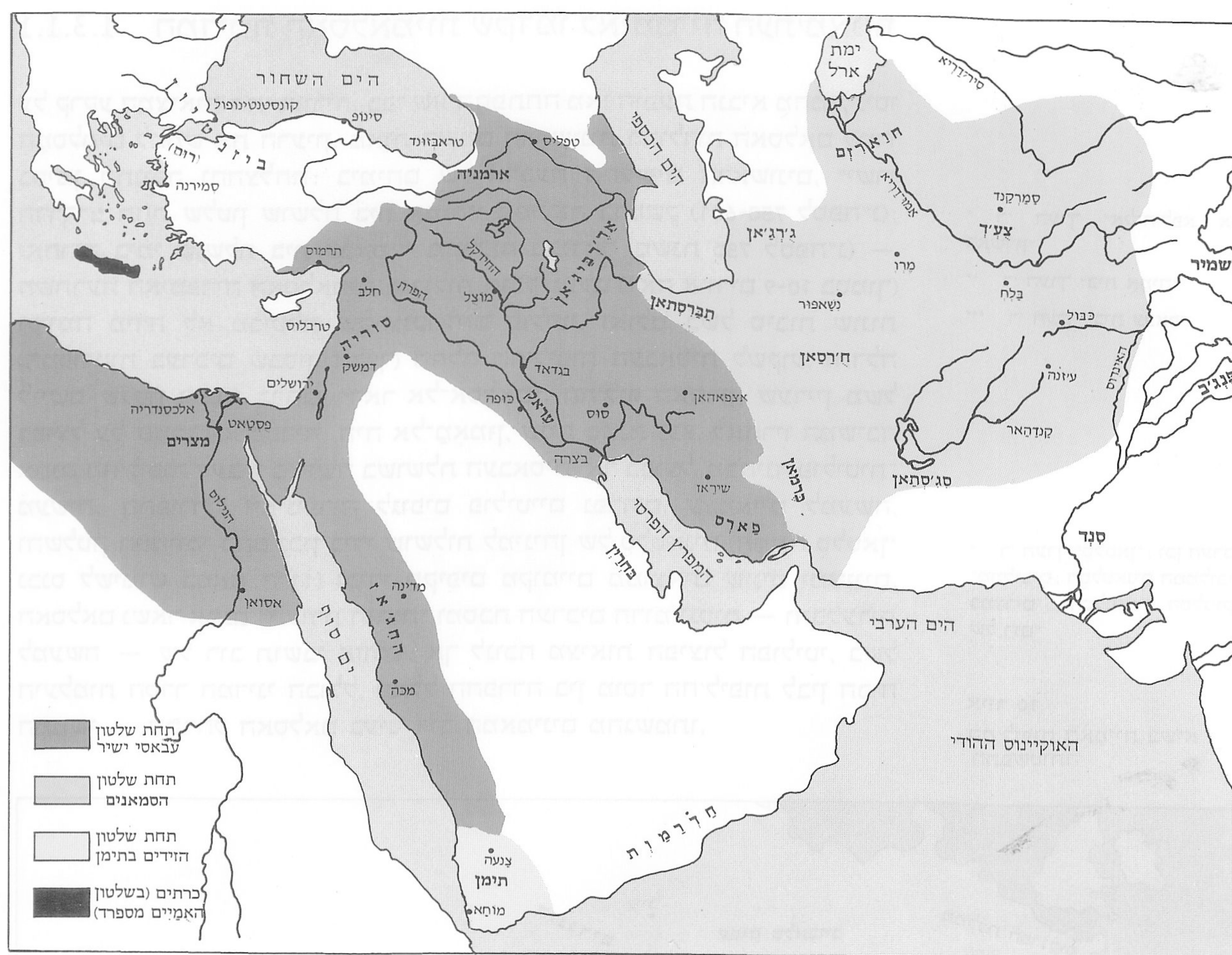
** ר׳ הערך ״בית אֻמַיָּה״

*** ר׳ הערך ״בית עבּאס״

* ר׳ הערך ״סֻלטאן״; וכן הערכים ״ממלוכים; הסֻלטאנים הממלוכיים במצרים״; ״הסלטאנות הסלג׳וקית של רום״

איור 10
הח׳ליפות האֻמַיית בשיא התפשטותה

איור 11

מפת הח'ליפות העבאסית — גבולותיה בשיאה והשושלות ששלטו בפועל בתחומה

◀ על ירידת הח'ליפות העבאסית ועל עליית הסֻלטאנויות השונות (עד עליית האימפריה העת'מאנית) קרא בספרו של א' טולידאנו, **מבוא לתולדות האימפריה העות'מאנית**, ע"ע 19-17.

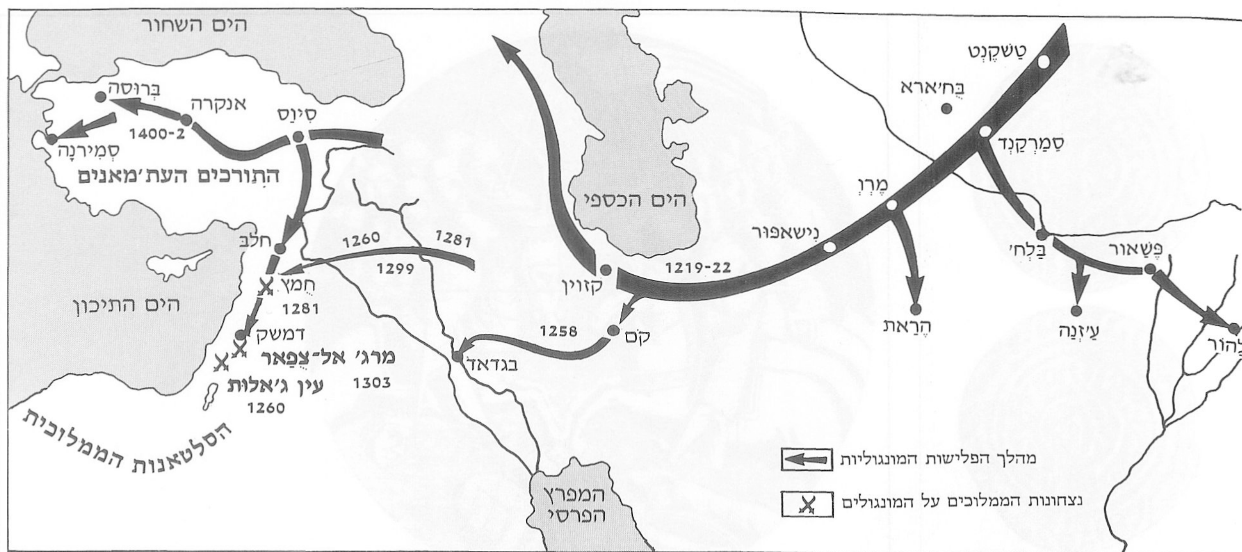
במרוצת הדורות הוחמרה הבעייתיות. הסדר האסלאמי לא רק שאיבד את האחדות מבית, המתבקשת בכל "ארץ האסלאם" בין הסיפא והספרא — בין השלטון והקראן* — אלא שאיבד גם, ובמשולב, את עליונותו כלפי חוץ. **במסעי הצלב**** הצליחו "הכופרים" האירופיים לכבוש שטחים חשובים ומקודשים בלב־לִבּו של העולם המסלמי ולשלוט בהם. ואולם השפלת האסלאם היתה חלקית. באותה עת לא הפגינו אירופה וה"מערב" עליונות טכנולוגית או כוחנית אחרת על המסלמים, וסופה של הפרשה בת מאתיים השנים בהתפוררות הנסיכויות הצלבניות, מה שנחשב בעיני המקומיים לניצחון — אך היה קרוב יותר למעין "תיקו" היסטורי.

* ר' הערך "קֻראן"

** ר' הערך "מסעי הצלב: 1291-1096"

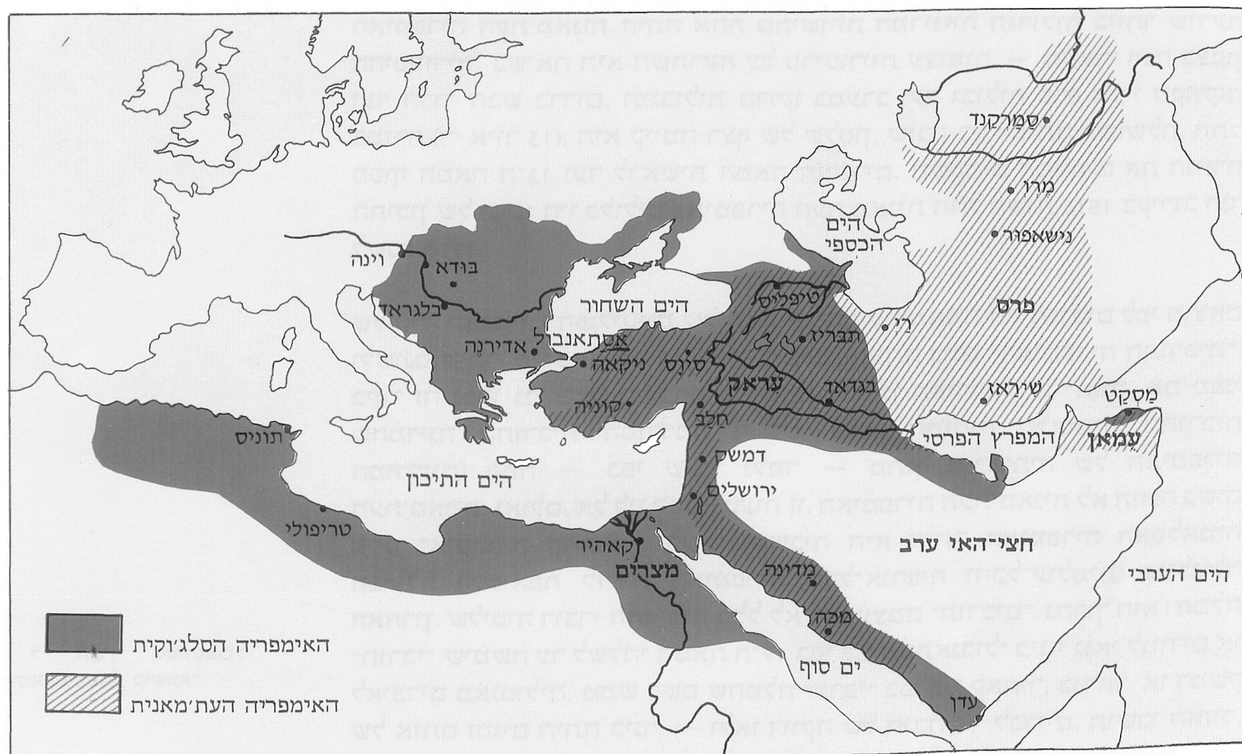
לאחר מסעי הצלב הומחשה חולשתו של עולם האסלאם גם על־ידי פלישותיהם של **המונגולים**.* שבטים נודדים אלה הִצליחו להרוס ולהשמיד שטחים עצומים וערים פורחות בלב אזורנו, והכחידו לפי־חרב רבבות מסלמים.

ר' הערך "פלישות המונגולים"

איור 12
מפת הפשיטות המונגוליות

איור 13
יורשי הח'ליפות העבאסית — ההתפשטות המירבית של האימפריה הסלג'וקית (במאה ה־11) והאימפריה העת'מאנית (במאה ה־17).

איור 15
מטבע פרנקי (צלבני),
שהוטבע בעכו בשנת 1251.

איור 14
קרב בין צלבנים ומֻסלמים. על־פי ויטראז' (שאינו קיים עוד) במנזר סן־דני (St. Denis) בפאריס

1.3.1.2 מהותה של האימפריה העת'מאנית

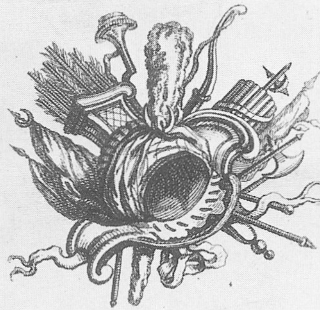
על רקע זה, של פיצול פנימי וחולשה מדינית־פוליטית־צבאית של האסלאם, יש להבין את מקומה של האימפריה המֻסלמית־העת'מאנית בהיסטוריה של אזורנו:

האימפריה העת'מאנית היתה אחת מהישויות המדיניות הגדולות ביותר שידעה ההיסטוריה. בשיאה היא השתרעה על טריטוריות עצומות — משערי וינה בצפון ועד הררי חבש בדרום, ומגבולות מרוקו במערב ועד גבולות פרס והרי הקווקאז במזרח (ר' איור 13). היא קיימה רצף של שלטון, שנכון בידי אותה השושלת, החל מסוף המאה ה־13 ועד לראשית המאה העשרים. השטחים המהווים את המזרח התיכון של ימינו היו כלולים באימפריה העת'מאנית החל משנת 1516 בקירוב ועד לשנת 1918.

שליטיה הצבאיים־הפוליטיים של האימפריה העת'מאנית היו תורכים לפי מוצאם ולשונם היתה תורכית. מסיבה זו יש המכנים אותה כיום "האימפריה התורכית". כינוי זה נפוץ גם בשל העובדה, כי השתמשו בו האירופים בני־הזמן, וגם מפני שהמדינה התורכית המודרנית (שהיא תוצר התנועה הלאומית התורכית המודרנית) קמה — כפי שעוד נלמד — מתוך חורבותיה של האימפריה העת'מאנית. ואולם, אל לנו לאמץ טעות זו. האימפריה העת'מאנית לא היתה בשום פנים "אימפריה תורכית". בעיני תושביה היא היתה **האימפריה האסלאמית הכוללת** (השואפת להיות האימפריה הכל־אנושית והכל־עולמית) **בגילגולה האחרון.** שליטיה דוברי התורכית כלל לא ראו עצמם "תורכים". נהפוך הוא: המלה "תורכי" שימשה עד לשלהי המאה ה־19 בפי בני אסתאנבול* כינוי גנאי לנוודים או לאיכרים מאנטוליה, ממש כשם שהמלה "ערבי" בפי בני קאהיר, בגדאד או דמשק של אותם זמנים היתה כינוי — ולאו דווקא של חיבה — לבדוים. תושבי האזור, דוברי התורכית כדוברי הערבית, לא ראו עצמם — לא מבחינה אידיאולוגית ואף

* ר' הערך "אסתאנבול; קונסטנטינופול; קושטא"

MOEURS
ET USAGES
DES TURCS,
LEUR RELIGION,
LEUR GOUVERNEMENT CIVIL,
MILITAIRE ET POLITIQUE,
Avec un abregé de l'Hiſtoire Ottomane;
Par M. GUER, *Avocat.*
TOME PREMIER.

A PARIS,
Chez MERIGOT & PIGET,
Quai des Auguſtins.

M. DCC. XLVII.
Avec Approbation & Privilége du Roi.

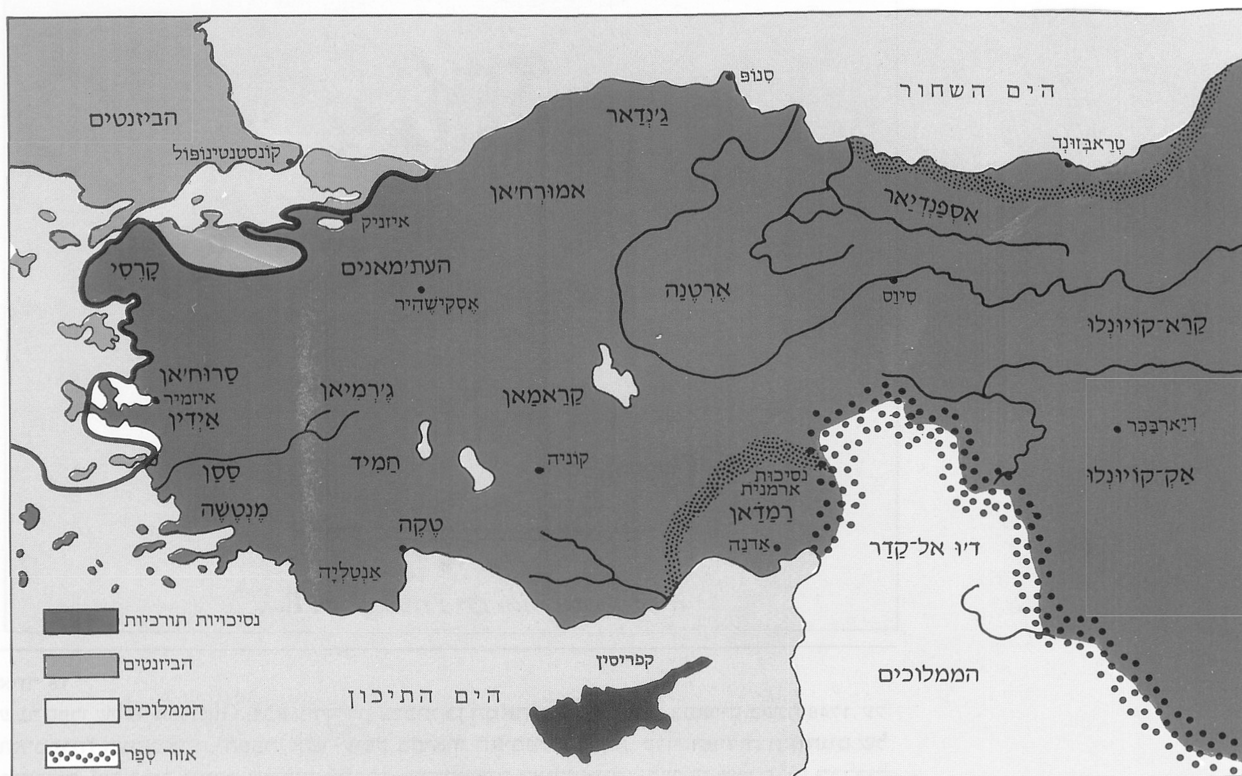
איור 16
שער ספרו של מ' גֶר (M. Guer), עורך־דין צרפתי בן המאה ה־18, שהופיע בפאריס בשנת 1748, על האימפריה העת'מאנית. הספר, אשר עוסק בתיאור האימפריה כולה, קרוי **המידות והנוהגים של התורכים**, ורק בסוף כותרת המשנה מוזכרת "ההיסטוריה העת'מאנית". דבר זה משקף את הבלבול באירופה בין היותה של האימפריה — האימפריה העת'מאנית הכל־מסלמית, לבין העובדה שהעילית השלטת בה דיברה תורכית.

לא בתודעתם העצמית — "תורכים" או "ערבים". בהכרתם העצמית הם היו, כפי שכבר למדנו — **מֻסלמים**. מבחינתם, הקמתה וקיומה של אימפריה חזקה תחת שלטון של שושלת מֻסלמית היה בהן כדי לכונן מחדש את "דאר אל־אסלאם" כהלכתו — מדינה על־אזורית, המקיימת מבית את החוקים האלוהיים של הקֻראן ומיישמת כלפי חוץ את עליונות האסלאם ומצוות הג'האד.

◀ על מגוונה הלשוני, האֶתני והדתי של האימפריה העת'מאנית קרא בספרו של טולידאנו, ע"ע 11-10.

1.3.2 עליית האימפריה וחידוש תנופתו של האסלאם

מאחר שהאימפריה העת'מאנית שלטה על רוב־רובו של המזרח התיכון ערב העת החדשה, עלינו להתוודע מעט להיסטוריה שלה. כך ייקל עלינו להבחין בתהליכים המרכזיים שהתרחשו במהלכה.

איור 17
מפת הנסיכויות התורכיות בראשית המאה ה־14

לידתה של האימפריה העת'מאנית היתה בכור המצרף של הג'יהאד בנוצרים. בשל כיבושי המונגולים במחצית השנייה של המאה ה־13 נהדפו מאסיה המרכזית והמזרחית מערבה שבטים דוברי תורכית, שחלקם כבר אימץ את האסלאם הסֻני* (לפי האסכולה החנפית). מאנשי השבטים האלה היו שנכנסו לשירותה של **סֻלטאנות רום הסֶלג'וקית**,** והועברו מטעמה, כלוחמים, מערבה לגבול עם ביזנטיון,

* ר' הערך "סֻנה; האסלאם הסֻני"

** ראה הערך "הסֻלטאנות הסֶלג'וקית של רום" וכן הערך "סלג'וקים"

כדי לשמש במלחמת הקודש בנוצרים. לימים, משנחלשה סלטאנות זאת, קמו מקרב דוברי התורכית הללו כמה שושלות קטנות של אמירים, ובהם דוברי תורכית, שנודעו בכינוי **ע׳אזים**,* כלומר: פושטים ולוחמים. הללו התמידו במאבק בשכניהם הנוצרים (וכן בשרידי אדוניהם הקודמים — הסלג׳וקים).

* ר׳ הערך ״ע׳אזים״

בראש אחת משושלות אלה עמד **הבֵּי*** עֻת׳מַאן (1326-1259), שייסד בשנת 1299 נסיכות קטנה של **ע׳אזים** בצפון־מערב אנטוליה, מול האזור הפורה באסיה הקטנה, שנותר עדיין בידי הביזנטים. במהלך שלטונו הדביר עֻתמאן כמה משכניו ואיחדם לגרעין קטן של מדינה מסלמית באסיה הקטנה. בכך ייסד את השושלת הקרויה על שמו — השושלת העֻת׳מאנית, שבה עתיד היה השלטון לעבור בתוך המשפחה, בידי 36 סֻלטאנים, משנת 1299 ועד עמוק לתוככי העת החדשה (1922).

* ר׳ הערך ״סנג׳ק; סנג׳ק־בֵּי (בֵּי)״ וכן הערך ״בֵּילֶרבֵּי״

במֶשך למעלה מ־200 השנים הראשונות לקיומה של השושלת המסלמית־העת׳מאנית היה הג׳האד (או במינוח העת׳מאני שהיה נפוץ יותר — העַ׳זְוְ) — מלחמת הקודש בכופרים הנוצריים — הציר המרכזי של קיומה. ממקומם שעל גבול ״ארץ המלחמה״ (״דאר אל־חרב״) כמעט ולא שתו העת׳מאנים את לבם לנעשה בתוככי ״ארץ האסלאם״. הם שיכללו ללא הרף את כושרם הצבאי, סיגלו לעצמם נשק חם, הקימו חילות מקצועיים מסוג חדש (שבהם נדון להלן) ושמו פניהם מערבה, כנגד ביזנטיון ולתוך אירופה.

◀ על התהליכים, שהביאו להקמת המדינה העת׳מאנית, קרא אצל טולידאנו, ע״ע 21-16.

1.3.2.1 הסלטאנים הראשונים

- **אורח׳אן** (1360-1326), בנו של עת׳מאן. לאחר שכונן את שלטונו בצפון־מערב אנטוליה וביססו באמצעות הנהגת שיטות של מינהל מסודר, כבש את העיר בּוּרְַה והפכה לבירתו. בסוף ימיו חצה את מיצרי הדרדנלים, כבש את חצי־האי גליפולי ובכך תקע יתד עת׳מאנית ראשונה באירופה.
- **מֻראד הראשון** (1389-1360) כבש את אדריאנוּפּוֹל (אֶדירנֶה), הפכה לבירתו, ובכך העתיק את מרכז הכובד אל לב ׳ארץ הכופרים׳. מבסיס זה הסתער לכיוון נהר הדנובה וכבש את ארצם של הסֶרבּים.

◀ על התפשטות המדינה העת׳מאנית בתקופת אורח׳אן ומֻראד הראשון ועל שיטת הכיבושים האופיינית לעת׳מאנים קרא בספרו של טולידאנו, ע״ע 26-21.

- **באיזיד הראשון** (1402-1389) כונה ״הבזק״ על שום מהירות גייסותיו. הוא ניצח צבא נוצרי גדול, שיצא למסע־צלב נגדו (קרב ניקוֹפּוֹליס — 1396), כבש שטחים נוספים באזור הדנובה ובאנטוליה והגיע עד נהר פרת. הוא עמד לכבוש את קונסטנטינופול הנצורה, אלא שהובס בקרב אנקרה (1402) על־ידי המונגולי תימור לנג וממלכתו התפוררה.

איור 18
תימור לֶנג — ציור בן הזמן
(המקור מצוי בברלין).

איור 19
הסֻלטאן באיַזיד בשִבְיוֹ של תימור לנג

◀ פרטים נוספים על באיזיד הראשון קרא אצל טולידאנו, ע"ע 26-30.

- **מְחמֶד הראשון** (1421-1403) עמל קשות לאחד מחדש את הממלכה שבאנטוליה, ובהצלחה יחסית. הוא בנה את אֶדירנֶה כבירה של ממש. בסוף ימיו התפנה מחמד לחדש את הפשיטות על הבּוֹסְנים ועל ההונגרים ולהילחם בקואליציות אירופיות-נוצריות שונות, שניסו בברכת האפיפיור לעמוד בפרץ מול הסתערות המסלמים.

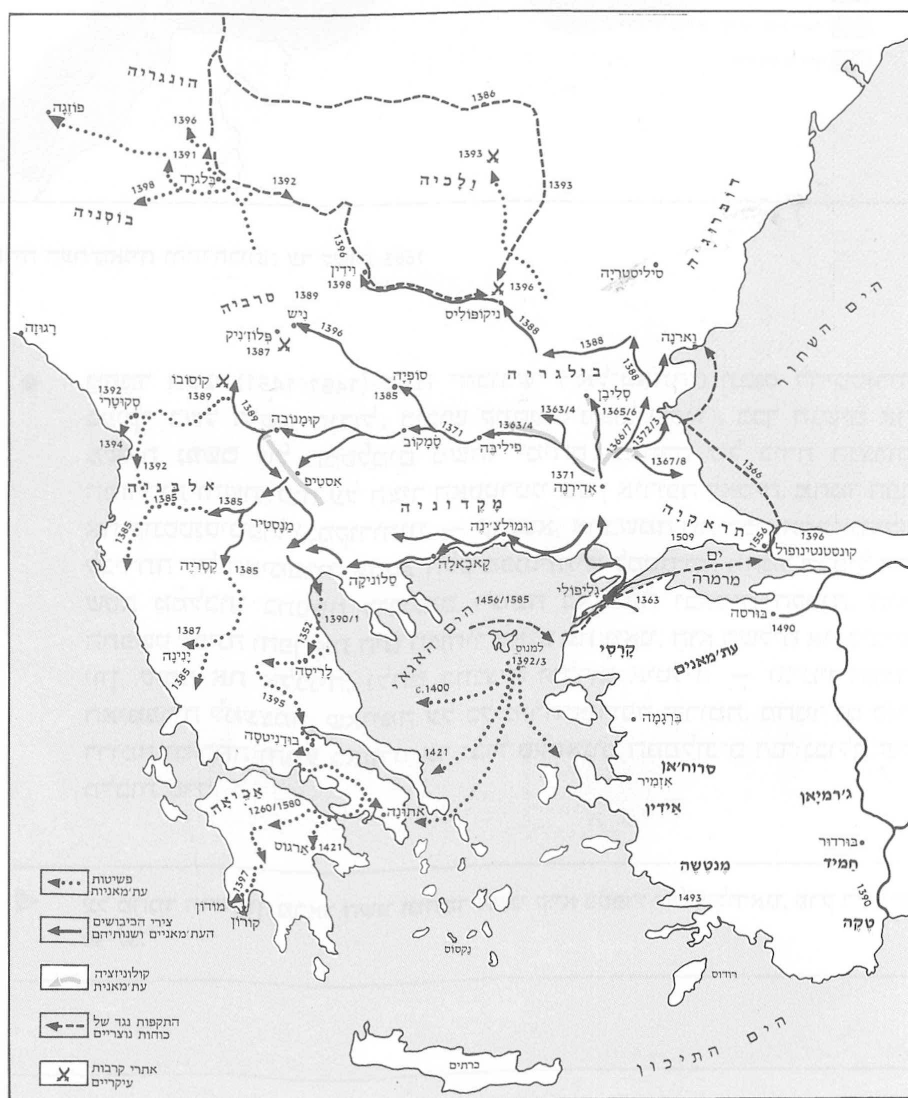
- **מֻראד השני** (1451-1421) שבר פעמיים את כוחם של ההונגרים (קרב וַארנָה — 1444 ; קרב קוֹסוֹבוֹ — 1448) וגיבש מחדש את יסודותיה הצבאיים והמינהליים של הממלכה. הוא הניח יסודות לשימוש בארטילריה בצבאו ובכך פרץ דרך לתנופה מחודשת של כיבושים, והשיג עליונות על-פני הקואליציות הנוצריות-אירופיות.

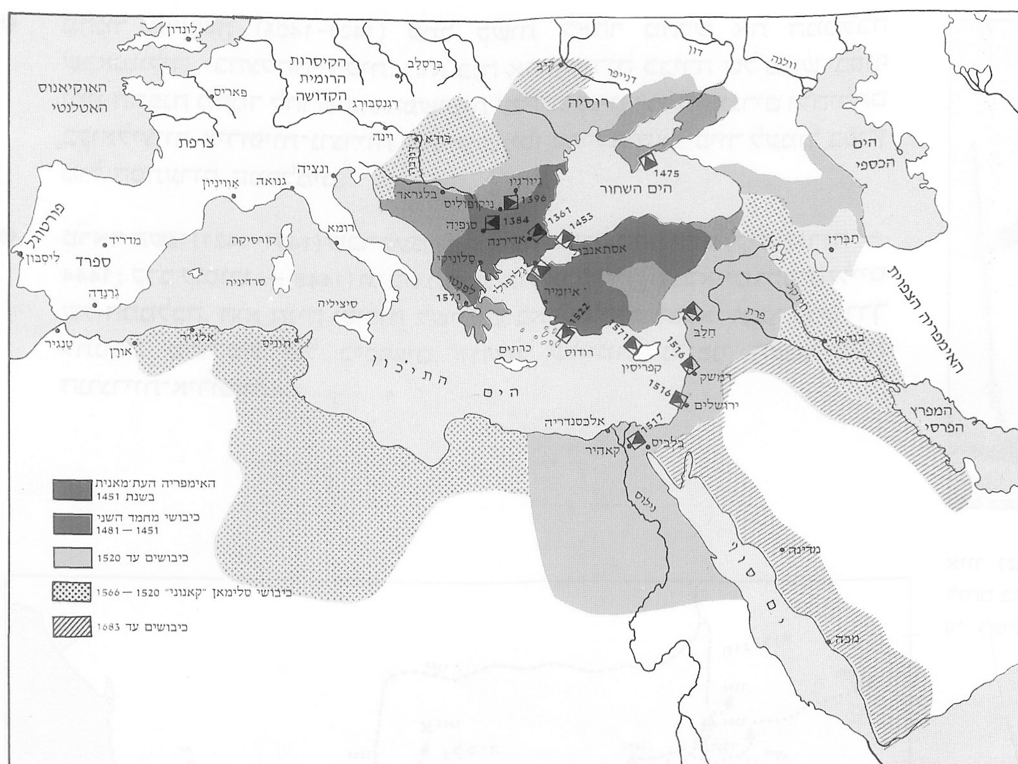
איור 21
לוחם בּוֹסְנִי — איור מספרו של גֶר (ר' לעיל איור 16) משנת 1748.

איור 22
צבא הונגרי יוצא לקרב בעת'מאנים. בשנת 1444 פשט המצביא ההונגרי יַאנוּש הוּנְיַדִי לבולגריה, אך הובס בידי מֻראד השני בקרב וארנה.

איור 20
מפת ההתפשטות העת'מאנית בבלקאנים בין השנים 1402-1362

איור 23
מפת האימפריה העת'מאנית והתרחבותה עד לשנת 1683

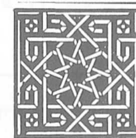
● **מְחמֶד השני** (1451-1481) כונה "הכובש" ("אל-פאתח") ונכנס להיסטוריה בעיקר בשל הישגו הגדול: כיבוש קונסטנטינופול (1453). בכך הגשים את משאת נפשם של המסלמים משחר ימיהם: מיגורה של בירת הנצרות המזרחית והשתלטות על הציר האסטרטגי שבין אירופה לאסיה. מחמד הפך את קונסטנטינופול (במקורותינו — קושטא, או בשמה התורכי: אסתאנבול)* לבירתה של האימפריה, והסב חלק מכנסיותיה למסגדים. מחמד הכפיל את שטח ממלכתו בתנופת כיבושים רצופה באירופה ובאסיה הקטנה. הוא התפשט צפונה והפך את הים השחור לאגם עת'מאני. הוא השלים את כיבוש יוון, סיפח את אלבניה, נלחם בוונציה ובדרום איטליה — ובימיו הפכה האימפריה למעצמה, שאיימה על כל מזרח-אירופה ודרומה. מחמד גם פנה דרומה ומזרחה והגיע באזורנו עד גבול סלטאנות הממלוכים ועד גבולה של מלכות פרס.

* ר' הערך "אִסתאנבול; קונסטנטינופול; קושטא"

◄ על מחמד הראשון, מראד השני ומחמד השני קרא בספרו של טולידאנו, פרק ד', ע"ע 30-37.

■ חזור ועיין במפות (איורים 13, 17, 20, 23) ועקוב מחדש אחרי כיבושי העת'מאנים באירופה.

1.4 מוסדותיה של האימפריה האסלאמית־העת׳מאנית

איור 24
מִסגד באיזיד השני באִסתאנבול

איור 25
הסֻלטאן באיזיד השני

בימי יורשו של מחמד ״הכובש״, באיזיד השני (1512-1481), נחלשה תנופת הכיבושים ב״דאר אל־חרב״, והסלטאן השקיע את מרצו בביצור המינהל, בטיפוחה של חצרו ובפיתוחה של אסתאנבול כמרכז האימפריה ומושב מוסדותיה. באותה עת כבר היתה האימפריה העת׳מאנית מבוססת למדי בכל הקשור למוסדותיה ולדפוסי משטרה הפנימי. אלה היו מבוססים לא רק על יניקה מן המסורת האסלאמית, אלא גם על מורשות שונות, שהעת׳מאנים ואבותיהם באו עמן במגע במרוצת תולדותיהם, כגון תורכיות טרום־אסלאמיות, פרסיות, סלג׳וקיות וביזנטיות; כל זה, כמובן, תוך התנסות בחיי המעשה ופשרה בין צורכי היומיום לבין רוח האסלאם ורוחן של מסורות אלה.

◄ פירוט נוסף על תקופת באיזיד השני קרא בספרו של טולידאנו, ע״ע 43-41.

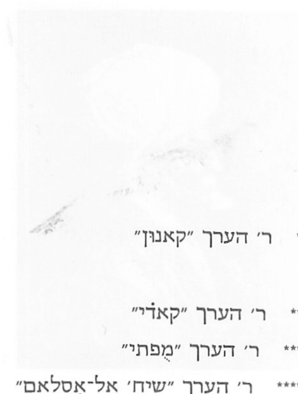
1.4.1 מוסד הסלטאנות

במרכזה של המדינה העת׳מאנית־האסלאמית עמד מוסד הסֻלטאנות. למעשה המדינה **היתה** השושלת העת׳מאנית (שמה של האימפריה בפי תושביה היה **דֶוְלֶת־י־עַלִיֶה עֻת׳מאניה** בתורכית, או **אל־דַוְלַה אל־עַלִיַה** בערבית, שמשמעותו: ״השושלת [העת׳מאנית] הנעלה״). עד לעת החדשה לא רווחה באזורנו ההפרדה בין שליט למדינה. במשך כ־600 שנה עבר השלטון (עד ראשית המאה ה־17 היו חילופי השלטון מלווים תחרות־דמים אכזרית בין היורשים) בתוך המשפחה הזאת, וכל סלטאן מ־36 הסלטאנים, שהוציאה מתוכה השושלת, משל בממוצע 17 שנים.

◄ על שיטת הירושה באימפריה העת׳מאנית ועל אופן זכייתו של באיזיד השני בכתר הסלטאנות קרא בספרו של טולידאנו, ע״ע 38-41.

1.4.2 מוסדות החוק — השריעה והקאנון

כשליטיה המֻסלמיים של מדינה מסלמית, ע׳אזית־ג׳האדיסטית ומתרחבת, היו הסלטאנים העת׳מאנים מיישמיו של החוק הקֻראני, **השריעה**, וכן היו מחוקקים — מכוח הסמכות שנתנה בידיהם השריעה — חוקים חילוניים, **הקאנונים**,* כתשובות לבעיות שהציג להם הזמן. במקביל קיימו הם בחיי המעשה היומיומיים הפרדה בין המוסדות הדתיים — שהיו מאויישים על־ידי היררכיה של שופטים (**קאדים**),** חכמי־הלכה (**מֻפתים**),*** מורים וכלי־קודש למיניהם בראשותו של **שיח׳ אל־אסלאם****** לבין מערכת השלטון והמינהל החילוניים, מערכת שאותה פיתחו — לעתים מתוך מטרה של פיקוח וניטרול הדדי — לפי הצרכים וברוח מסורות נוספות על אלה של האסלאם.

* ר׳ הערך ״קאנון״

** ר׳ הערך ״קאדי״

*** ר׳ הערך ״מֻפתי״

**** ר׳ הערך ״שיח׳ אל־אסלאם״

איורים 26-28
מימין: **הקאדי־עַסְכֶּר** — הקאדי הראשי באימפריה העת׳מאנית. באמצע: **מֻאַדִ׳ן** (בטא: מואַזין) — הקורא לתפילה מעל צריח המסגד. תחריט מהמאה ה־18. משמאל: **אִמַאם** — תחריט צרפתי מהמאה ה־18. האִמאם ניהל את התפילה והיה נושא הדרשה (**חֻ׳טְבַּה**) בתפילות יום השישי במסגד.

איור 29
הוָזיר הגדול בבגדי שׂרד – תחריט מסוף המאה ה־17.

איור 30
הוָזיר הגדול — איור מספרו של פול רִיקוֹ (לונדון, 1682), שהיה שליח המלך צ׳ארלס השני לסלטאן מחמד הרביעי ולאחר מכן הקונסול הבריטי בסְמירנָה.

איור 31
חייל מיחידת היָניצ׳רים

איור 32
פרש מצבא הספאהים–חיתוך עץ מסוף המאה ה־16

שאלה 5

במה מתבטאים, לדעתך, התכנים האסלאמיים במוסדות החוק שבאימפריה העת׳מאנית? במה מגשרים מוסדות אלה על הפער, שבין ההלכה הדתית כשלעצמה לבין מציאות החיים באימפריה?

1.4.3 המינהל והצבא

הציר של מערכת המוסדות החילוניים — המינהל והצבא — היתה שיטת **הדֶוְשִׁירְמֶה**, דהיינו ה״איסוף״. העת׳מאנים נהגו, החל מסוף המאה ה־14 לכל המאוחר, לאסוף פעם בארבע או חמש שנים באזורים הנוצריים שכבשו קבוצות של כמה אלפי נערים מקומיים בגילים 14-18. נערים אלה הפכו ״עבדי הסלטאן״ ואוסלמו. הטובים שבהם עברו חינוך קשה ומגוון, שהכשירם לאייש את מִשרות המינהל והכוח הצבאי באימפריה. מקרבם של ״עבדי הסלטאן״ באו **הוֶזירים**, **הוֶזיר הגדול**,* המשרתים האישיים, שאר ממלאי הפונקציות השונות בחצר הסלטאן, וכן מושלי המחוזות ושאר ראשי המערכת האדמיניסטרטיבית. הרוב המכריע של הנערים־החניכים צורף לחיל **היֶנִיצֶ׳רים**.**

* ר׳ הערך ״וֶזיר; וזיר גדול״

** ר׳ הערך ״יֶנִיצֶ׳רים״

היניצ׳רים היו גייסות של קבע, ברובם המכריע חיילי־רגלים נושאי נשק חם, שפיתחו מסורת של לחימה ושל רוח־קרב קשוחה. במאה ה־16, בשיא תנופתם, הגיע מספרם לכ־15,000 לוחמים (בראשית המאה ה־18 משהחלה שקיעתם — כפי שנלמד להלן — תפח דווקה מספרם והגיע למאה אלף איש בקירוב ב־196 גדודים). חיל היניצ׳רים נעזר בפרשים **הסִפָּאהים**,* ״מגוייסי המילואים״ מקרב הפיאודלים בעלי אחוזות **התִּימָאר** (מספרם של אלה אף עלה בתקופת השיא על זה של הרגלים היניצ׳רים), וכן הם נעזרו בחילות נוספים — אולם חיל זה, הרגלים היֶנִיצֶ׳רים, היה עמוד־השדרה הצבאי של המדינה האסלאמית־העת׳מאנית.

* ר׳ הערך ״סִפאהים״

◀ על שיטת ה״תימאר״ קרא אצל טולידאנו, ע״ע 49-54.

ההפרדה בין המוסדות הדתיים לחילוניים, והשתתת המוסדות החילוניים־הכוחניים על שיטת הדֶוְשִׁירְמֶה, היו שניים מהגורמים, שאִפשרו לסלטאנים העת׳מאנים להישאר שליטים אבסולוטיים לכל אורך תקופת הפריחה של האימפריה. מבנה זה — כל עוד נשמר — הבטיח כי לאנשי המינהל והצבא לא יהיו כל שורשים בעם. כ״עבדי הסלטאן״ הם חבו לו את נאמנותם והוא יכול היה לעשות בהם ככל העולה על רוחו (ואף תוך דחיקה הצִדה של חוקי האסלאם). צאצאיהם של ״עבדי הסלטאן״ נחשבו מֻסלמים בני־חורין, ולפיכך נפלטו מן המערכת השלטונית. תחתם נאספו נערים חדשים, שהוכשרו כאנשי מינהל וכ״יניצ׳רים״. מחזוריות זו מנעה היווצרות ״אצולה״, או אפילו מינהל של קבע, שעשויים היו להכות שורשים, לבנות נאמנויות מקומיות ולהתחרות בסלטאנים.

התואר **סלטאן** בא להלכה כדי לציין שליט חילוני, המכהן לצדו של **הח׳ליפה**, שהוא ממלא המקום של ״שליח האלוהים״. הסלטאנים העת׳מאנים השונים העניקו לעצמם תארים נוספים, כגון ״השולט על שני הימים ועל שתי היבשות״ (הים השחור

והים התיכון; אסיה ואירופה); "צִלו של אללה עלי־אדמות" וכיו"ב. בפי בני אירופה הם כונו בדרך כלל "האדון הגדול" ("Grand Seigneur"). היו מהם (למשל מְראד הראשון) שלקחו לעצמם את התואר **ח'ליפה**, אך רק כתואר כבוד. היה זה רק בסוף המאה ה־18, שהסלטאן העת'מאני נטל לעצמו רשמית את התואר ח'ליפה וטען להיותו בעל סמכות דתית על כל המסלמים. לצורך זה נטען — רטרוספקטיבית וללא ביסוס עובדתי — כי ב־1517, עם כיבוש מצרים על־ידי העת'מאנים, ויתר הח'ליפה העבאסי האחרון, אל־מֻתַוַכִּל, על סמכותו לטובת הסלטאן סֶלים הראשון. צעד זה נעשה, אגב, בהקשר יחסי החוץ של האימפריה (אותה עת ביקש הסלטאן לשמֵר באמצעות תואר הח'ליפה את השפעתו על שטחים מאוכלסים במסלמים, שאותם איבד לאויביו הרוסיים — נעסוק בכך ביחידה 3). כלפי פנים, כלפי "דאר־אל־אסלאם", לא היה צורך בתואר זה ולא היתה בו כל משמעות. **הסלטאנים העת'מאניים, מתוקף כוחם ובהיותם מסלמים, התקבלו באופן טבעי כשליטיה של "אומת המאמינים".** הם הנהיגו אימפריה הולכת ומתחזקת, שהמלחמה בכופרים ועליונות האסלאם היו חרוטים על דגלה, ואשר היו לה התנופה והכוח להפוך מחדש את חוקי האסלאם לבסיס של אחדות פוליטית לאזור כולו.

◀ על "עבדי הסלטאן" ועל שיטת הדֶּוְשִירמֶה קרא אצל טולידאנו, פרק ז', ע"ע 55-63.

שאלה 6

במה, לדעתך, תרם הארגון המוסדי באימפריה העת'מאנית לריכוז השלטון ולשליטה יעילה שלו באימפריה כה רבגונית?

איור 33
רב־חובל בצי העת'מאני

1.5
סיפוח אזורנו לאימפריה והחייאת הסדר האסלאמי בו

איור 34
מפת האזור בשנת 1512

עם עלייתו של הסלטאן **סֶלים הראשון** (1520-1512), שכונה גם "יַאוֻז סֶלים" ("סלים הקשוח"), חלה התפנית הגדולה בתולדות אזורנו. סלים הִפנה את כוחה ואת עוצמתה של האימפריה מאירופה נגד אזורים, שהיו מאוכלסים בדוברי ערבית. בכך סיים סלים תקופה ארוכה של יחסי דו־קיום, שקיימו העת'מאנים, שליטי מדינת־הספר האסלאמית, עם הסֻלטאנויות השונות שבלב האזור, ובעיקר עם **הממלוּכים**,* שמשלו במצרים ובאזור **הסהר הפורה**** של סוריה, ארץ־ישראל ולבנון. סלים כבש את סוריה ופלכיה (1516) ואת מצרים (1517), והיה לסלטאן העת'מאני הראשון ששמו הוזכר ב**חֻ'טְבָּה***** במסגדים של דמשק וקאהיר. הוא היכה גם את צבאם של הפרסים בהנהגת השושלת הצַפַוִית*[4] ומשקיבל את כניעתו של שליט חִג'אז*[5] — צירף לעצמו את התואר **מְשָׁרֵת המקומות הקדושים** (כלומר, מֶכּה ומַדינָה).

* ר' הערך "ממלוּכּים; הסֻלטאנים הממלוּכּים במצרים (1517-1250)"

** ר' הערך "הסהר הפורה"

*** ר' הערך "חֻטבָּה"

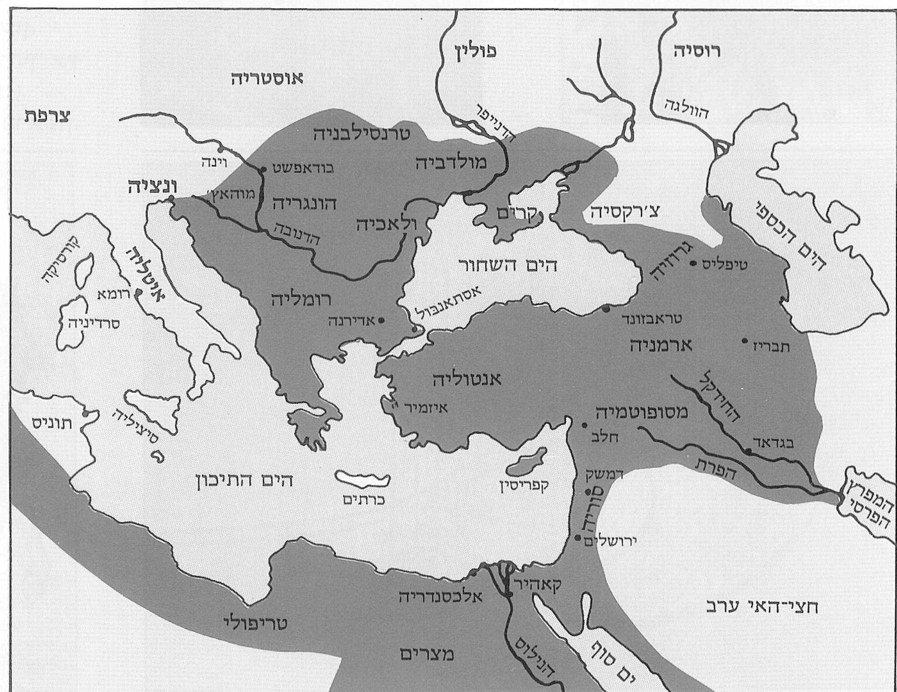
*[4] ר' הערך "השושלת הצַפַוִית בפרס"

*[5] ר' הערך "החִג'אז"

כיבושיו של סלים לא היו אפוא בבחינת פלישת זרים לאזורנו. תושביו המסלמים ודוברי הערבית קיבלו בדרך כלל את סֶלים ואת שושלתו אחריו ללא התנגדות, כמי שבאים לכונן ולקומם מחדש את תפארת האסלאם וכוחו, וכמי שבאים לאחד את אזורנו, הן מבחינה פוליטית והן מבחינה צבאית. מכאן ואילך, עד שיחדרו רעיונות הלאומיות לאזורנו בעת החדשה, לא יקום איש מתושבי האזור ויקרא תיגר עקרוני על עצם שלטונם של הסלטאנים המסלמיים־העת'מאניים, דוברי התורכית, שבירתם שוכנת בעצם באירופה.

בימי יורשו של סלים, **סֻלימאן הראשון** (1566-1520), הגיעה האימפריה לשיאה. תחת מנהיגותו של הסלטאן, שנודע גם בכינויים "המפואר" (באירופה) ו"המחוקק" (באזורנו), עבר מרכז הכובד של האימפריה למזרח — שם נכבשו עִראק וחלק מחצי־האי ערב — וממנו התפשטה הממלכה לצפון־אפריקה ובמעלה הנילוס. בד בבד עם

איור 35
מפת האימפריה העת'מאנית תחת שלטון סֻלימאן "המפואר"

תנופת הכיבושים שיכלל סֻלימאן את מערכת החוקים, פיתח מפעלי בנייה מפוארים (בין היתר — חומת העיר העתיקה של ירושלים), ביסס היטב את מערכותיה המינהליות של האימפריה, וקשר קשרים עם ארצות אירופה ועם מלכיה, שלא הסתירו את התפעלותם מפארה של חצרו.

◀ על סֶלים הראשון ותקופתו ראה **טולידאנו**, ע״ע 43-44.

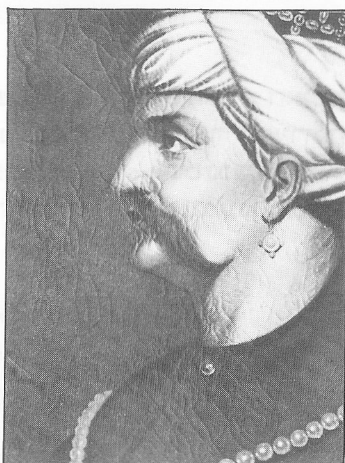
על סֻלימאן ״המפואר״ קרא **שם**, ע״ע 45-48.

שאלה 7

במה תרם סיפוח אזורנו לאימפריה לייצוב הסדר הפוליטי והחברתי בו?

שאלה 8

מה היתה חשיבותו של כיבוש אזור המזרח התיכון — הערבי־מסלמי בעיקרו — עבור האימפריה העת׳מאנית?

איורים 36-39

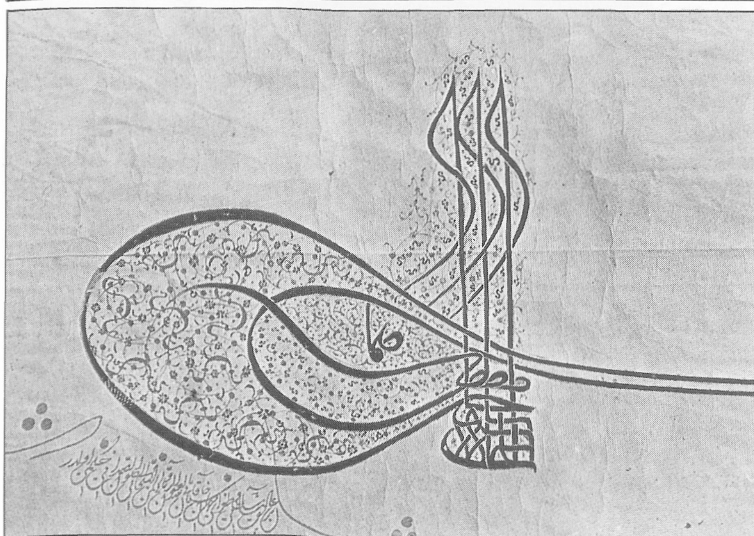
למעלה, מימין: הסלטאן סלים הראשון. ציור במוזיאון הטופקאפי סראי באסתאנבול.

משמאל: דיוקן הסלטאן סלימאן הראשון.

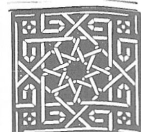
למטה, מימין: סלימאן ״המחוקק״. חיתוך עץ מאת הצייר ההולנדי יאן סווארט (1526).

משמאל: החותם (״טֻגרא״) של סלימאן הראשון.

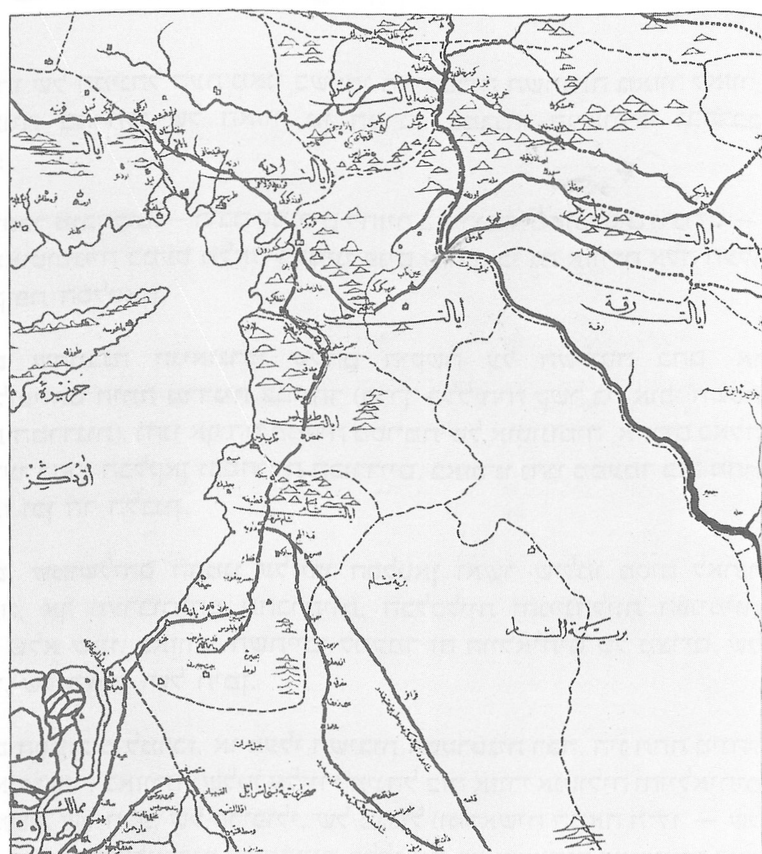

1.6

החלוקה המינהלית באימפריה העת׳מאנית

איור 40
קטע ממפה עת׳מאנית מראשית המאה ה־18, המצויה במוזיאון הטופקאפי סראי באסתאנבול. במפה מצוינים בבירור הפלכים (וילאיֶתים, או — במינוח התורכי — אֶיַאלֶתים) השונים, בין היתר "איאלת חלב"; "איאלת טַרַבְּלוּס" (טריפולי); "איאלת שאם" (סוריה) ועוד.

היחידה המינהלית האזורית הגדולה ביותר באימפריה העת׳מאנית היתה הפרובינציה או **הוִילַאיֶת*** (בתקופה המוקדמת, בזמן סֻלימאן הראשון ולאחריו, נקראה היחידה **בֵּילֶרבֵּילִיק** או **אֶיַאלֶת**). מספרן של הפרובינציות השתנה כחלוף התקופות, ובתקופת סלימאן היו כ־25 פרובינציות. בימי ראשית האימפריה נקרא כל אחד ממושלי הפרובינציות **בֵּילֶרבֵּי**,** ובתקופה מאוחרת יותר **וַאלִי**. הם נשאו את התואר **פָּאשָׁא**,*** והיו על־פי הגדרתם ואופיים מושלים צבאיים, שנעזרו במועצות (**דִיוָאנִים**)*[4] ובפקידות. הוִילַאיֶתים נחלקו למחוזות־מִשנה, שנקראו

* ר׳ הערך "וִילַאיֶת; ואלי"
** ר׳ הערך "בֵּילֶרבֵּי"
*** ר׳ הערך "פאשא"
*4 ר׳ הערך "הדיואן הקיסרי"

סַנְגַ׳קִים,* שלעתים קרובות שימשו דווקה הם היחידה המינהלית הבסיסית. מספרם של הסנג׳קים לא היה קבוע (בזמן סלימאן היו בוילאית של דמשק עשרה סנג׳קים, ביניהם חמישה בארץ־ישראל המערבית: עזה, ירושלים, שכם, לַג׳וּן** וצפת). בראש הסנג׳ק עמד סַנְגַ׳קְבֵּי (או בקיצור בֵּי). בתקופה שעליה אנו דנים, כבר מונו הוואלים ורוב הבֵּיים מקרב "עבדי הסלטאן" (במצרים, למשל, שנהנתה מהסדר נוח יותר, מונו הסנג׳קביים מקרב הממלוכים המקומיים, ורק הוואלי — שבמצרים היה בחזקת מושל כללי — היה מ"עבדי הסלטאן"). כדי למנוע מהוואלים לצבור כוח במחוזות כהונתם נהגו הסלטאנים להחליפם בקצב מהיר. בסוף המאה ה־16 היה המינוי לוואלי למשך שלוש שנים בלבד, ומאוחר יותר ירד לשנה אחת עם אפשרות להארכה.

* ר׳ הערך "סנג׳ק; סנג׳ק־בֵּי (בֵּי)"

** במאה ה־14 זיהה אשתורי הפרחי את מגידו בלג׳ון הסמוכה, אך היום — לאחר שנחפר תל מגידו — מזהים את לג׳ון עם כפר עותנאי מימי המשנה והתלמוד. לאחר מרד בר־כוכבא ישב בה הלגיון הרומאי השישי, "לגיון הברזל", ומאז נקראה לֶגִיוֹ. בתקופה העת׳מאנית שובש השם ללג׳ון, ובה היתה תחנת־דרכים חשובה וח׳אן גדול. היום נותר מהם רק גל אבנים.

1.6.1 האפקטיביות של המינהל באזורים השונים

מידת שליטתו של המינהל העת׳מאני בשטחי האימפריה השתנתה מאזור לאזור, והיתה מותנית במרחקו של האזור מן המרכז, במבנהו הגיאוגרפי ובהרכב אוכלוסייתו:

- **אזורי־ספר מובהקים** — רובם סמוכים לחזית באירופה ומאוכלסים נוצרים — נהנו מאוטונומיה כמעט מלאה בענייני פנים (מובן, כי גם אזורים אלה העלו מס לקופת הסלטאן).

- **אזורים שהמבנה הגיאוגרפי** שלהם היקשה על השליטה בהם, או **שאוכלוסייתם היתה מרדנית** במיוחד (בדרך כלל היה קשר בין אופי השטח למידת המרדנות), נהנו אף הם ממידה מסוימת של אוטונומיה. אזורים כאלה השתרעו בהרי הבלקאן ובמחוזות הכורדיים. באזורנו נהנו ממעמד כזה מחוז החַג׳אז וכן הר הלבנון.

- **אזורים, שמושליהם התמנו על־ידי הסלטאן** ואשר שילמו מסים לאוצר המדינה, אך מערכותיהם החברתיות, הכלכליות והמינהליות הפנימיות כמעט שלא שונו. באזורנו השתייכו למעמד זה הוילאיתים של מצרים, של בגדאד, של בצרה ושל תימן.

- **אזורים הסמוכים למרכז**, או **בעלי חשיבות אסטרטגית רבה**, היו תחת מינהל עת׳מאני ישיר. באזורנו נשלטו על־ידי מינהל כזה אזורי אנטוליה והוילאיתים של דמשק, של חַלַב, של טריפולי, של מוצול (ומראשית המאה ה־17 — של צידון). חמשת הוילאיתים האחרונים כללו את כל השטחים שנמצאים כיום בתחומי סוריה, ירדן, ישראל וצפון עִראק.

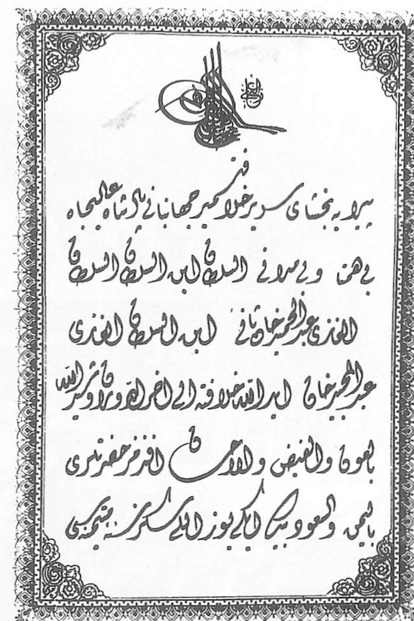
איור 41
דמות פאשא. תחריט מספרו של גֶר (1748).

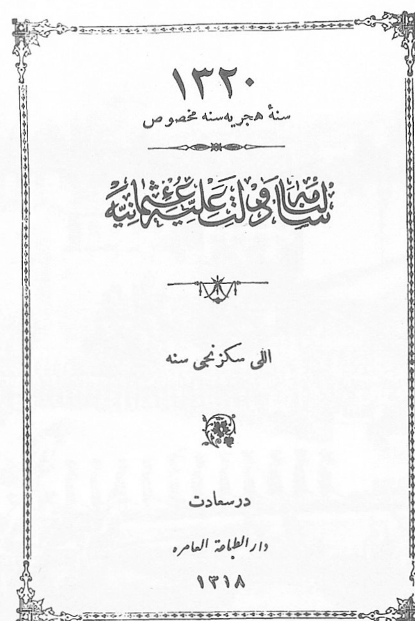

איור 42
סֻלימאן המחוקק

■ מה יכול להיות הקשר, שבין המאפיינים הגיאוגרפיים של אזור מסוים לבין התנהגותם של תושביו? האם תוכל להצביע על דוגמאות נוספות לקשר כזה בהיסטוריה הישראלית — העתיקה והחדשה — ובהיסטוריה הכללית?

איור 43
חיילים מקומיים בפרובינציות העת'מאניות. מימין: חייל לא־סדיר; באמצע: חייל מִצרי; משמאל: רובאי.

١٣٢٠
سنهٔ هجریه‌سنه مخصوص
سالنامهٔ دولت علیهٔ عثمانیه
الی سکزنجی سنه
درسعادت
دار الطباعة العامره
١٣١٨

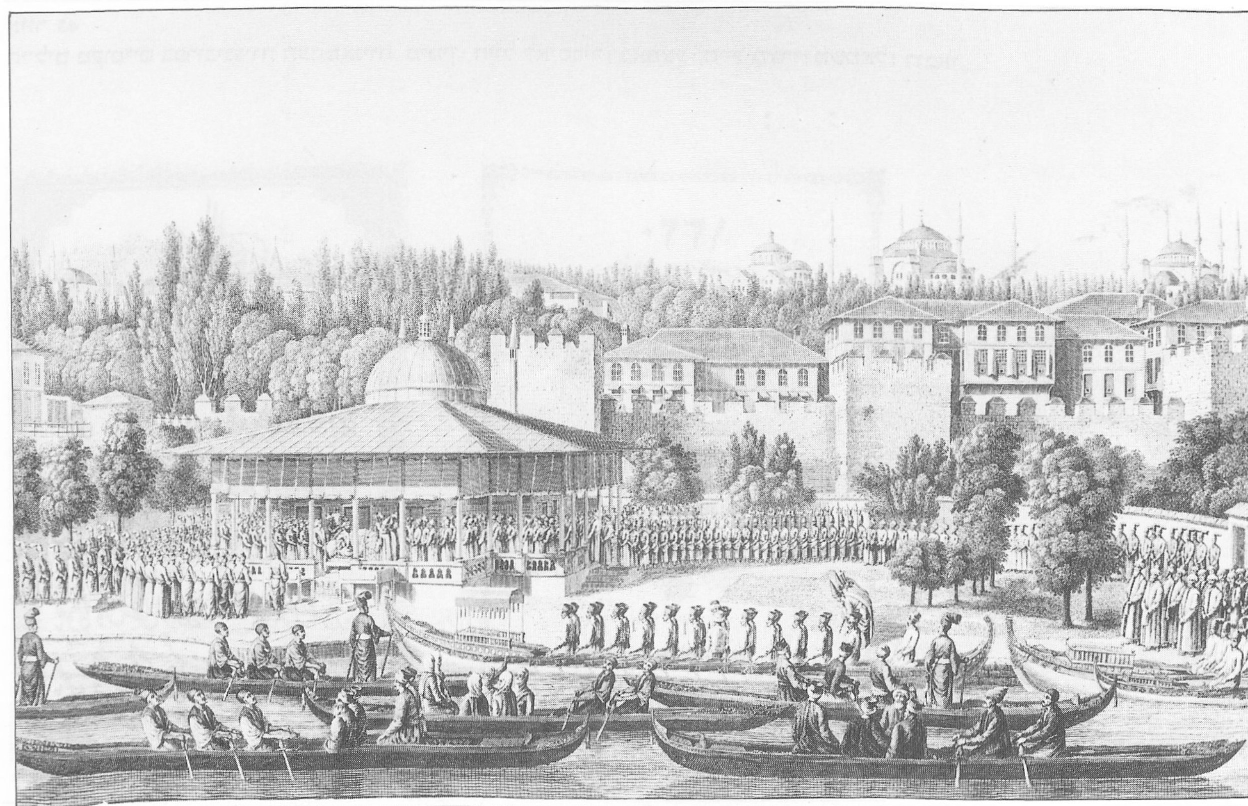
איורים 45-44
הסָאל־נָאמֶה — "שנתון הממשלה" של האימפריה העת'מאנית משנת 1320 הג'רית (=1904/5). ה"סאל־נאמֶה" הופיע באימפריה העת'מאנית מדי שנה, ובו פורטה הפעילות בתחומים השונים במרחבי האימפריה. משמאל: דף השער של השנתון; מימין: עמוד הפתיחה, ובראשו ה"טֻגרא" של הסלטאן עבד אל־חמיד השני.

◇ להרחבה ראה: א' הד, **מוסדות האימפריה העות'מאנית**. ערכו: ר' סימון וי' פורת. האוניברסיטה העברית, תשל"ד־1973, ע"ע 70-80.

1.6.2 פרמאן עת׳מאני המשקף את האימפריה בשיאה

שקיעתה של האימפריה העת׳מאנית החלה כבר בימי יורשו של סֻלימאן, הסֻלטאן **סֶלים השני** (1574-1566). בסוף ימיו של זה החלו להתגלות כמה מהסיבות ומהסימפטומים של השקיעה: תבוסה ימית מכרעת ראשונה בקרב הימי ב**לֶפַּנְטוֹ*** בשנת 1571 מידי הצי המשולב של ונציה, ספרד והאפיפיור; אובדן הביטחון בנתיבי הים התיכון, מה שהביא להחלשת השליטה העת׳מאנית בצפון־אפריקה; הזנחת ענייני המדינה על־ידי הסלטאן ועליית משקלם של ההרמון ותככיו. סלים השני קטע שושלת ארוכה של סלטאנים מוכשרים, והיה הראשון מתוך שורה ארוכה של סלטאנים חלשים, שתרמו תרומה גדולה לערעור האימפריה (להלן עוד נחזור ונטפל בשקיעת האימפריה העת׳מאנית).

* ר׳ הערך ״קרב לֶפַּנְטוֹ״

איור 46
מסע הצדעה של ״האדמירל הגדול״ בפתח תצוגה ימית של הצי העת׳מאני בפני הסלטאן באסתאנבול — איור מספרו של גֶר (1748). הצי העת׳מאני נחשב עד קרב לֶפַּנְטוֹ (ר׳ ערך) לחזק בציי הים התיכון.

בשנים הראשונות לשלטונו נהנה עדיין סלים השני מפירות מאמציו של קודמו. על כוחה של האימפריה בשיאה נוכל ללמד מה**פִּרְמַאן*** שפרסם סלים ב־17 בינואר 1568 (ההדגשות שלי — ח.א.):

* ר׳ הערך ״פִּרְמַאן״

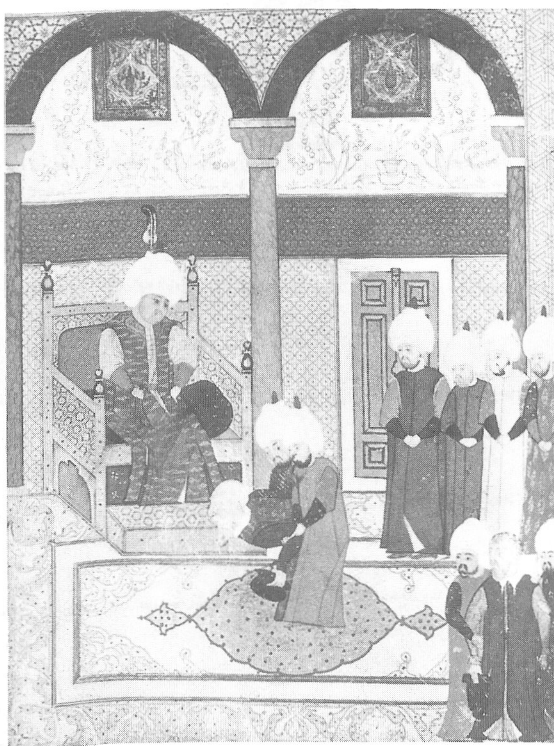
* ר׳ הערך ״ג׳האד״

* ר׳ הערך ״שליטת הפורטוגלים על דרך הים להודו במאה ה־16״

* הכוונה לשבטי תימן, הזֵיְדִים. ר׳ הערך ״הזידים בתימן״.

צו לבֵּילֶרְבֵּי של מצרים לאמור: סבותי הגדולים ואבותי הנכבדים בעבר, שבאו ממשפחתנו, שהג׳האד הוא שאיפתה, ומגזענו, שהעַ׳זְוַ* הוא מנת חלקה, יאיר אלהים מִשכבם — הם בילו הימים, שהסתיימו בנצחונם, והזמנים, שהסתיימו באושרם, בג׳האד ובעַ׳זְוַ. הם כבשו והכניעו הרבה אזורים וארצות ממערב וממזרח מידי הכופרים בעזרת חרב, שתוצאת פעולתה היא ניצחון, וסיפחו אותם לקיסרות העת׳מאנית המוגנת. הסלטאנים בעלי השם [...] התפארותם והתנשאותם היתה על־ידי זה, שהם ״משרתי המקומות הקדושים״. תודה לאל, האושר הזה הוענק גם לי. תכלית רצוני היא, שיהיו המצב והמסיבות של האזורים האלה [של הערים הקדושות] בסדר גמור. הפורטוגלים הארורים השתלטו [...] **מכיוון ששלטו על הודו.*** דרכי המסלמים, הבאים מהאזור ההוא לבקר ״במקומות הקדושים״, נחסמו. נוסף על כך, היותם של המסלמים תחת שלטונם של הכופרים הנבזים, שמקומם גיהנום, הוא בלתי מתקבל על הדעת. בהסתמך על אלוהים ועל נסי הנביא, היות שיש צורך להוציא מידי הכופרים את ארץ הודו ולסלק בכוח מסביבות אלה את אותם הכופרים, הטועים מדרך האסלאם [האורתודוקסי] **והיושבים בסביבות המקומות הקדושים,*** הוחלט ונתכוון שרסן יציאתנו [למלחמה] הקיסרית יושלך לכיוונים אלה. משום כך ננקטו אמצעים להכין את כל הצי הקיסרי שלי למטרה זאת. כדי שהצי הקיסרי שלי יעבור מהים התיכון לים סואץ מתאים מאוד שתיחפר תעלה. לכן ציוויתי, כשיגיע [פִרמאן זה] אל תדחה ואל תתמהמה בשום פנים. אסוף את כל האדריכלים והמהנדסים המוסמכים של המקום ההוא, צרף להם אנשים מתאימים [נאמנים לשלטון] ושלח אותם שיבואו ויחקרו מה [האזור] שבין הים התיכון לבין ים סואץ; האם אפשר שתהיה תעלה במקום המדברי ההוא? אורכה מה יהיה? וכמה אוניות [...] תוכלנה לעבור בתעלה? אסוף לך אינפורמציה מלאה ואחר הגש לי התוצאות [המסקנות]. לפי זה יינקטו האמצעים. כשהיא — התעלה — תסתיים בעזרת אללה, אזי ייערך בעזרת השם מסע של מלחמת־קודש נגד ארצות אלה. יהא זה ניקוי הסביבה של המקומות הקדושים מן הכיתות הסוטות מן הדרך ויהא זה כיבוש הֶנְדִסתאן [הודו] מידי הפורטוגלים הכובשים. ויירשם המסע הזה בספר מעשינו.

איור 48
הסלטאן סלים השני

איור 47
הסלטאן סלים השני שופט שני נוצרים, שהובאו לפניו בשל אי תשלום מסים.

חזור ועיין בנוסח הפרמאן של סֶלים השני; חזור ועיין בכל אשר קראת לעיל ביחידה זאת; ענה בכתב ובקיצור על השאלות הבאות:

שאלה 9

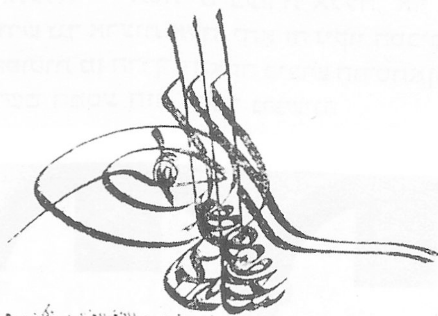
בראשית הפרמאן מתפאר סלים במפעלי אבותיו הסלטאנים ומתארם כמנצחים במלחמת הג'האד מחד גיסא, וכ"משרתי המקומות הקדושים", מאידך גיסא. פרט: האם היתה זאת התפארות שווא? הסבר: מדוע שילב סלים בהתפארותו את שני האלמנטים הללו?

שאלה 10

על־פי הפרמאן ועל־פי מה שלמדת לעיל — נסה להסביר את יחסם של העת'מאנים בתקופת שיא כוחם לאירופים ולבני המערב.

שאלה 11

מה אתה למד מן הפרמאן (ועל רקע מה שלמדת לעיל) על הגישה העקרונית ועל יוזמות הביצוע, שאִפיינו את מדיניות העת'מאנים, בתקופת תנופתם, כלפי אזורי "דאר אל־אסלאם", שעמדו תחת שלטונם?

איור 49
פרמאן שהוציא הסלטאן סלים השלישי ב־11 ביוני 1802. הפרמאן מכריז על אל־ג'זאר (ראה להלן 1.10.4) מורד במלכות.

1.7

חזרה ותוספות

◀ בשלב זה אנו מפנים אותך אל הספר העיקרי, שילווה את הקורס שלנו. זהו ספרו של שמעון שמיר, **תולדות הערבים במזרח התיכון בעת החדשה**. הספר עוסק בתולדות האזור מראשית העת החדשה ועד לנפילת האימפריה העת׳מאנית במלחמת־העולם הראשונה. קרא בעיון בספרו של שמיר את פרק המבוא, ע״ע 13-1. הפרק כולו עוסק באזורנו בתקופה שבטרם ראשית העת החדשה.

שאלה 12

בעמוד 2, תוך כדי תיאורו את הכיבוש העת׳מאני של אזורנו, קובע שמיר:

> לראשונה נפלו אוכלוסין אלה [דוברי הערבית] בידי שליטים, אשר לא העתיקו את בירתם אל תוך אזור זה, לא אימצו לעצמם את השפה הערבית ולא התבוללו באורח־החיים של דובריה. אולם, לאמיתו של דבר, לא היה בכיבוש העת׳מאני משום מִפנֶה מכריע.

מדוע לא היה בכך משום מפנה מכריע? — סכם תשובתך בכתב.

תת־הפרק השני, **שקיעת הקיסרות העת׳מאנית**, עוסק בתמציתיות בתהליך החשוב ביותר בתולדות אזורנו לקראת העת החדשה. כפי שקראת, לאחר סולימאן המפואר החלה האימפריה האדירה הזאת לאבד את תנופת התפתחותה והתפשטותה, ושקיעתה באה לידי ביטוי הן בתבוסות צבאיות כלפי חוץ והן בהיחלשות מוסדות השלטון העת׳מאני מבית.

שאלה 13

סכם לעצמך את הסיבות שמוֹנֶה שמיר לשקיעת האימפריה.

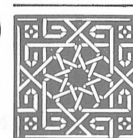
בתת־הפרק השלישי, ארצות דוברי הערבית: פני החברה, קובע שמיר:

התבססותו של השלטון העת׳מאני על המסגרות החברתיות הקיימות אִפשרה, אמנם, את המשך פעילותם הסדירה של התושבים, אך היא גם הקפיאה דפוסים אלה ומנעה בעד גישורה של התהום בין השליטים לנשלטים.

שאלה 14

חזור והסבר לעצמך את התופעה שמתאר שמיר (ע״ע 7-5). נסה להסביר בקצרה, מדוע הביאה השיטה הפוליטית העת׳מאנית, כפי שכבר למדת עליה, ליצירת תהום בין שליטים לנשלטים, ומדוע תהום שכזאת היא מכשול בפני פיתוח וקידמה?

1.8

שקיעת האימפריה העת׳מאנית — סיבות קונקרטיות

שקיעת כוחה של האימפריה האסלאמית־העת׳מאנית באה לידי ביטוי ביחסי הכוחות, שבינה לבין מעצמות אירופה המזרחית והמרכזית. מסוף המאה ה־17 החלו העת׳מאנים לנחול תבוסה אחר תבוסה, לאחר שרגילים היו רק לנצחונות. הראשונה והגדולה שבתבוסות היתה בשערי וינה בשנת 1683, עת הוכו צבאותיו של הסלטאן בידי קואליציה הבסבורגית־פולנית.* מאז, במהלך המאה ה־18, הלכו העת׳מאנים ונהדפו אחור על־ידי הרוסים ועל־ידי האימפריה של ההבסבורגים — אל הבלקאן והים השחור (נחזור לעיין בקצרה בעימות זה ובמהלכיו ביחידה הבאה — ראה להלן סעיפים 2.2.1-2.2.2).

* ר׳ הערך ״המפלה בשערי וינה״

איור 50

האימפריה העת׳מאנית בשנת 1774. השווה מפה זו למפה שבאיור 23 (האימפריה בשנת 1683) ועמוד על היקף השטחים שאבדו לאימפריה באירופה.

אחת הסיבות לשקיעת כוחה של האימפריה ולתבוסות החוזרות ונִשנות שנחלה בתקופה זאת היתה התחזקות כוחן של יריבותיה. אולם הסיבות האמיתיות לתפנית זו נעוצות בתמורות מרחיקות לכת, שחלו מבית: שקיעת מוסד הסֻלטאנות; ירידת הכוח הצבאי; ניוון חיל היניצ'רים ושקיעת חיל הסִפּאהים; שקיעת החקלאות; היחלשותה של מערכת המשפט הדתי והיחלשותה של המערכת המוניטארית. בסעיפים הבאים נעסוק בקצרה בגורמים אלה.

1.8.1 שקיעת מוסד הסלטאנות

מראשיתה ועד סופה היתה האימפריה מבוססת על כוחם האבסולוטי של הסלטאנים. כל עוד שלטו סלטאנים מוכשרים, בעלי יוזמה ותנופה, התקדמה האימפריה והתרחבה. ואולם לאחר סֻלימאן "המפואר" החלה שקיעתו של מוסד הסלטאנות, שהיה למעשה, כפי שראינו, **הציר הבלעדי של חיי המדינה**, ואל כס השלטון עלו סלטאנים מוצלחים פחות ואף חדלי־אישים.

העובדה, כי עד סלימאן היו כל הסלטאנים מוכשרים ולאחריו (ועד ראשית העת החדשה) — כמעט כולם מעוטי כישרון, אינה מקרית. עד לתקופת סלימאן "המפואר" לא מונה יורש לסלטאן עת'מאני שמת, ובניו היו נלחמים ביניהם על הירושה. המנצח — בדרך כלל המוכשר שבאחים — היה טובח ללא רחם את אחיו המובסים. (ברבות הימים נזנחה "שיטה" זו, ובמקומה אומצה השיטה של ירושת הבכור.)

אולם כחמישים שנה לאחר מותו של סלימאן, מימיו של **מֻצטפא הראשון** (1618-1617; 1623-1622), משהתעורר החשש להיכחדות השושלת, נקבע כי השלטון יעבור לא **לבנו** (הבכור, בדרך כלל) של הסלטאן המת, אלא **לבכור שבאֶחיו**, שהיה עד אז מבודד לחלוטין, ולמעשה כלוא, בהרמון.*

* ר' הערך "חַרַם"

שיטה זו, של חינוך היורשים הפוטנציאליים מבני המשפחה העת'מאנית בהרמון, טעונה הסבר. עם עלייתו לשלטון של סלטאן חדש היו כל שאר אחיו נכלאים באגף מיוחד שבהרמון, בתנאים של בידוד גמור, הן זה מזה והן מן העולם החיצוני. ואם בעבר הוכשרו בניהם של הסלטאנים כמפקדי צבא וכמושלי מחוזות — הרי שמתקופת מצטפא הראשון נקרא היורש אל כס הסלטאן מחדרו המבודד שבארמון, כשהוא נטול כל ניסיון — צבאי, מדיני או מינהלי — שיעשה אותו כשיר לשלטון.

שיטה זו היתה אולי הסיבה המהותית להתנוונות השושלת העת'מאנית. תקופות השלטון של יורשי השושלת התקצרו במידה רבה (בהיות היורש אחיו, ולא בנו, של הסלטאן שמת); היורש — שכאמור לא הוכשר לתפקידו בשנים הארוכות של בידודו — גם לא הצליח לרכוש ידע וניסיון בתקופה הקצרה־יחסית של שלטונו. מתקופה זו ואילך נהגו הסלטאנים להסתגר בארמונם, התרחקו מענייני השלטון והפקידו את הניהול היומיומי של הממלכה ושל החצר בידי הוַזיר הגדול.

גם מִשרת הוזיר הגדול, מהיותה תלויה במידה רבה בסלטאן ובשגיונותיו, הלכה ושקעה, וגם במשרה זו פשו הניוון והשחיתות, שאִפיינו את השלטון העת'מאני בכל תקופת שקיעתו.

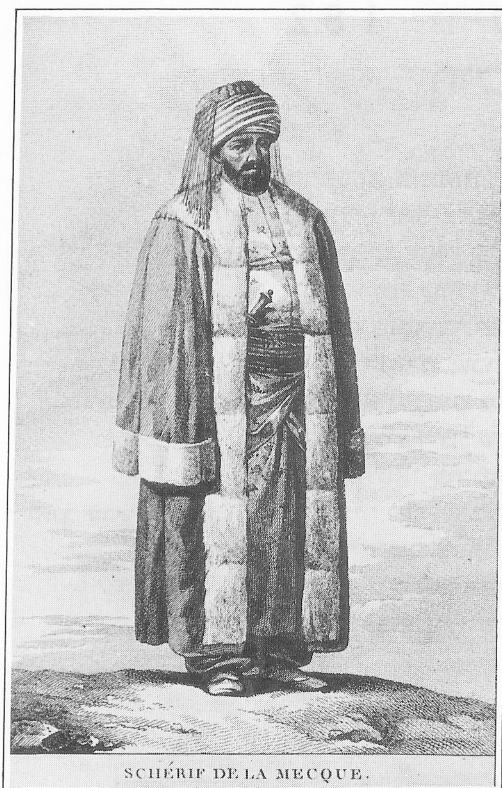

איור 51
דמות ה"קִיזְלַאר־אַגַאסִי", ראש הסריסים השחורים בהרמון.

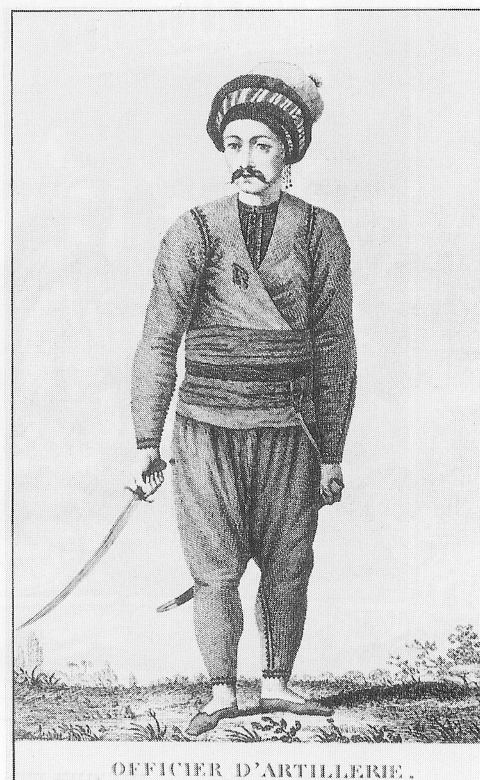
איור 52

יַאזִגִ'י אפנדי — מזכירו של הסלטאן. נושא משרה זו נסתייע בדרך כלל בשלושה לבלרים.

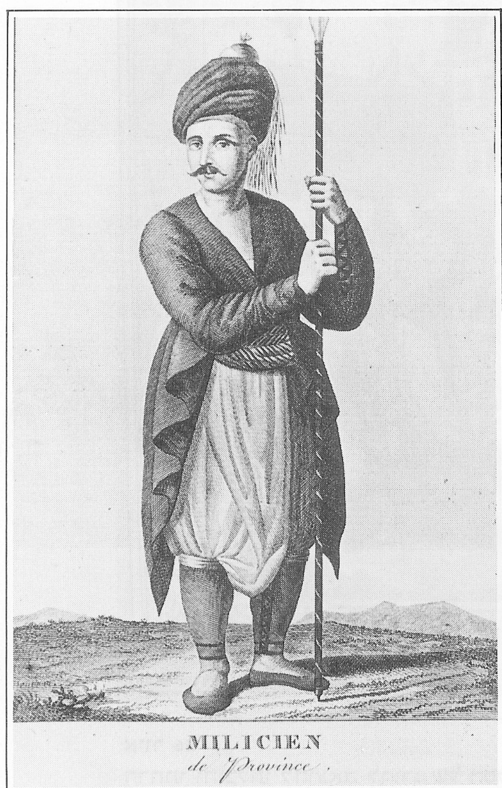
איור 53

דמות השריף של מכּה, שליט החִג'אז. איור מתוך ספרו של מרטין גר (1748).

איור 54

קצין ארטילריה בצבא העת'מאני.
איור מספרו של מ' גֶר.

איור 55

חייל עת'מאני מגיוסי אחת הפרובינציות

1.8.2 ירידת הכוח הצבאי וניוון חיל היניצ׳רים

ההפסקה בתנופת הכיבושים מחד גיסא וירידת כוחם האפקטיבי של הסלטאנים מאידך גיסא, שימשו סיבה ורקע להפסקת שיטת הדֶּוּשירמֶה ולניוונם של גדודי היֶנִיצֶ׳רים. באין כיבושים הופנה כוחה הצבאי של האימפריה לחזית הפנים — ובעצמו נפל קורבן להתנוונות המדינה העת׳מאנית. התמורה המרכזית בנידון היתה פתיחת מוסד היניצ׳רים — ושורות "עבדי הסלטאן" בכלל — בפני מסלמים בני־חורין, תמורת שכר. הללו, בניגוד לקודמיהם בני הנוצרים, יכלו מטבע הדברים לפתח אינטרסים משלהם ולפעול במערכות הפוליטיקה לקידום עצמם. למעשה הלכו היניצ׳רים, שמספרם עלה עתה ורב, והתערבו בחיי הארמון, הוציאו להורג את הסלטאן **עת׳מאן השני** (1622-1618), והפעילו לחצים גלויים על יורשו **מֻראד הרביעי**,* כדי שיבצע מינויים שונים כרצונם. מכאן ואילך, ועד לחיסולם על־ידי **מחמוד השני** בשנת 1826 (על כך נלמד להלן ביחידה 4), הפכו היניצ׳רים לכוח שמרני, שהתנגד לחידושים טכנולוגיים ומינהליים, מפחד שיאבד להם מעמדם. **הם הפכו לקבוצת־לַחַץ ריאקציונית, שנהנתה מהמְּציאות של ניוון ושל שקיעה וחיזקה אותה.**

* ר׳ הערך "מֻראד הרביעי"

איור 56
הדחתו והובלתו להוצאה להורג של הסלטאן עת׳מאן השני בידי היניצ׳רים

1.8.3 שקיעת חיל הספאהים

מוסד זה, שסיפק את רוב הפרשים למסעות המלחמה, הלך והתערער ונפל קורבן לגילויים של חוסר משמעת ושל השתמטות, ככל שגבר השימוש בנשק חם ובארטילריה, שהצריך חיל־קבע מקצועי (דוגמת היניצ׳רים טרם התנוונותם). חיל הסִפאהים היה מבוסס על מענקי אחוזות ה״תימאר״, ושיטה זאת הלכה ופינתה את מקומה לטובת שיטת ה״אִלתִזאם״.*

* ר׳ הערך ״אִלתִזאם״

1.8.4 שקיעת החקלאות

עם שקיעת מוסד הסִפאהים ושיטת ה״תימאר״ התרחקו למעשה בעלי האחוזות מאיכריהם וחדלו להתגורר בקִרבם. הקשר בין בעלי האדמות לבין מעבדי האדמות הפך להיות עקיף וחד־צדדי: בעלי האחוזות רק גבו מסים, באמצעות חוכרי־מסים (מֻלתזמים). הללו, קבלני ״האִלתִזאם״, לא התעניינו כלל במצבה של החקלאות וכל מעיינם היה נתון לגבייה מהירה וברוטאלית של כספים על מנת להחזיר לעצמם,

איור 57
סִפאהי. איור מספרו של פול רִיקו.

מהר ככל האפשר, את ההשקעה הכרוכה בקניית המשׂרה. משרות אלה נמכרו לכל המרבה במחיר ולתקופה קצרה בלבד. בעלי הקרקעות הפכו ממספקי חסות, תיכנון ושירותים — לשולחיהם המרוחקים של עושקים. כתוצאה מכך התדרדרה החקלאות באימפריה העת'מאנית במהלך המאות ה־18 וה־19.

1.8.5 היחלשותה של מערכת המשפט הדתי

העֻלמא* למיניהם היו שכירי המדינה — ושקעו עמה. משרותיהם נמכרו למרבה במחיר והפכו בסיס לשחיתויות.

* ר' הערך "עֻלמא"

רוסיה, פודוליה 1699, פולין, אוסטריה, טרנסילבניה, צרפת, הונגריה 1699, ונציה, בוסניה 1908, 1878, סרביה 1817, מולדביה, בסרביה, 1829, 1878, קרים 1774, הים הכספי, הים השחור, בולגריה 1878, אלבניה 1913, 1908, מקדוניה, יוון 1830, נפולי, תורכיה, אנטוליה, אלג'יריה 1830 1710, תוניסיה 1881, כרתים 1898, קפריסין 1878, סוריה 1918, פרס, לבנון 1861, עראק 1918, ארץ־ישראל 1917, 1899, הים התיכון, טריפוליטניה 1911, קירנאיקה, מצרים 1805 1882, סיני, חצי־האי הערבי, אל־חסא, חג'אז 1916, הסודאן, ים סוף

שטחים שאבדו עד 1774 (חוזה כוצ'וק קאינרג'ה)
שטחים שאבדו ב־1774—1830 (חוזה אדריאנופול)
שטחים שאבדו ב־1830—1878 (חוזה ברלין)
שטחים שאבדו ב־1878—1923 (חוזה לוזאן)
תורכיה אחרי 1923
1830 תאריך העצמאות או הכיבוש הזר
1811 תאריך תחילת האוטונומיה

איור 58
מפת התפוררות האימפריה העת'מאנית

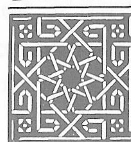

1.8.6 היחלשותה של המערכת המוניטארית

בכלכלה האירופית חלו בו בזמן תמורות חשובות, שהזניקו אותה קדימה: נתיבי הסחר התארכו עם גילוי היבשות החדשות ואילו המהפכות החקלאיות והתעשייתיות שיכללו את שיטות הייצור. האימפריה העת׳מאנית לא היתה שותפה לתמורות אלה, ולימים הן תרמו לשקיעתה: נתיבי הסחר החדשים, שנוספו עם גילוי אמריקה (1492), וגילוי דרך הים להודו (1498), עקפו את נתיבי הסחר הישנים, שעברו בתחומי האימפריה העת׳מאנית, וכתוצאה מכך הפסידה זו הכנסות רבות. יתר על כן, ביבשות החדשות — ובייחוד בדרום אמריקה — נתגלו מרבצים גדולים של כסף. מאחר שהמטבע העת׳מאני היה מבוסס על מתכת זו החל ערכה במאה ה־16 להדרדר, והמערכת המוניטארית שקעה לאִטה לסף התמוטטות.

שאלה 15

נסה להסביר את הקשר הישיר והעקיף שבין אובדן תנופת הכיבושים והמפלות הצבאיות לבין שאר גורמי השקיעה שמנינו לעיל.

1.9

שקיעת האימפריה העת'מאנית — סיבות בסיסיות

מנינו לעיל רק כמה מהגורמים הקונקרטיים, שיצרו וליבו את תהליך השקיעה (תהליך שלא היה בהכרח חד־סִטרי לכל אורכו, שכן היו גם פרקי התעודדות). בניתוח כולל אפשר להוסיף, שביסודה של השקיעה עמדה העובדה, כי האימפריה היתה שרויה בכבליה של מסכת הערכים האסלאמית המסורתית (בטרם עברה בעצמה — כפי שעוד נלמד — את תמורות העת החדשה). בנושא זה נרחיב מעט בהמשך.

בראשית ימיה שימשו האסלאם והמסר הג'האדי שלו בסיס לבניינה הפוליטי־מינהלי של האימפריה. מוסדות האימפריה נוצקו וניבנו על תנופה מלחמתית זאת, וכפי שראינו — הללו לא צלחו עוד, משאבדה תנופה זאת, להחזקתה בזמן רגיעה של מדינה כה רחבה ואדירה. מכאן ואילך תרמו התפיסות האסלאמיות, בייחוד כפי שהובנו על־ידי השליטים העת'מאניים, להאצת השקיעה ולהחרפת הבעיות הקונקרטיות שתוארו לעיל.

1.9.1 שמרנות והיעדר חיים אינטלקטואליים־יצירתיים

משאבדה התנופה, החלו רעיונות האסלאם לשמש הצדקה לניוון הכללי. האסלאם גורס ביסודו, שההתגלות האלוהית המשיחית כבר התרחשה בימי מֻחמד, וכי החוכמה האלוהית, המפתח לכל שאלוֹת החיים, נתונה וצרורה בקֻראן. כיווּן שהזכות לפרש את הקראן נשללה על־ידי האורתודוקסיה המֻסלמית מבני־האדם עוד במאה העשירית ("נעילת שערי האִג'תִהאד"),* ניתן היה למצוא בתפיסה זאת בסיס לחניקתם של מחקר ושל התקדמות המחשבה. **משהיה הדבר נוח לשליטים, הפך האסלאם מסגרת לשמרנות ולקיפאון.**

* ר' הערך "שריעה"

בימי תנופתם, כפי שראינו, חרגו העת'מאנים מהציוויים הישירים של **השריעה**, והקימו מוסדות וחוקים חילוניים. לא זו בלבד שהם לא התנגדו לחידושים, אלא הם

אף יזמו אותם. משגברה הנטייה השמרנית הפכה המלה "חידוש" זהה לכפירה (בִּדְעָה). כך, למשל, התמקדה רשת החינוך וההשכלה על כל רמותיה ברחבי עולם האסלאם העת'מאני בעיקר בלימוד הקֻראן וכתבי מפרשיו הראשונים.

אין תימה, שבציוויליזציה שעיקר מעייניה האינטלקטואליים נתונים לשינון היש והגלוי ולא לחקר ולדרישה בנסתר ובמופלא — כפי שהיה באזורנו במאות ה־17 וה־18 — לא צמחה כל תמורה טכנולוגית, לא שוכללו שיטות ארגון ומינהל, ולא חלה כל התקדמות חומרית או רוחנית, המביאה לרווחתם של הפרט ושל הכלל.

1.9.2 הסתגרות בפני המערב

כפי שראינו, בעצם יסודות האסלאם מונחת תפיסת עליונותו (ובעתיד ניצחונו) על עולמם של הלא־מסלמים. הצלחותיהם הראשונות של העת'מאנים בראשית תנופתם הג'האדית אכן חיזקה אצלם את אמונתם בגישתו העקרונית של האסלאם לכופרים. **עבורם היתה אירופה** (ונשארה — עד ראשית העת החדשה) **ארץ אפלה, ברברית וכופרת**, שלאסלאם אין מה ללמוד ממנה. הם יצרו מעין חיץ של בוז שהפריד בינם לבין אותן מדינות אירופיות, שלא הצליחו לכבוש. שגרירים, ששלחו מלכי אירופה אל בירת האימפריה, הושלכו לעתים למרגלות הסלטאן או לבית האסורים, והיחס הכללי לאירופה הנוצרית דמה במידת מה ליחסם של העת'מאנים לבני **המילתים** הנוצרים ב"ארץ האסלאם". כך, למשל, הסכמי **הקפיטולציות**,* שנחתמו בין העת'מאנים למדינות המערב, ושעסקו בין היתר במעמדם של נוסעים ושל סוחרים אירופיים ששהו בתחומי האימפריה, נתנו ביטוי לעיקרון, שלא־מסלמים אינם יכולים ליהנות מהגנתו של החוק המסלמי.

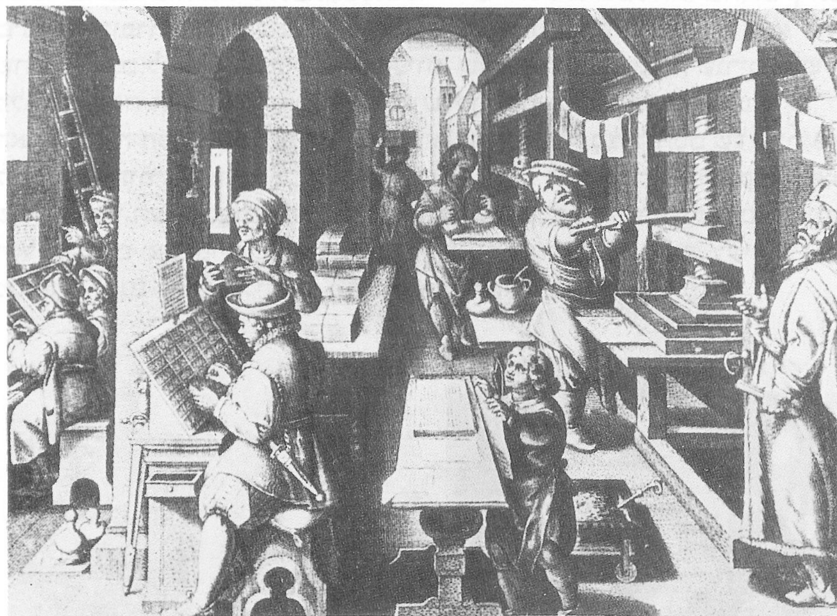
* ר' הערך "קפיטולציות"

איור 59
שגרירים זרים באימפריה העת'מאנית בקבלת פנים בארמון. מיניאטורה זו היא מראשית המאה ה־18.

יחס מתנשא ומתעלם זה — שאולי היה לו הצדקה בראשית ימיה של האימפריה — נשאר נחלתם של העת׳מאנים גם במאות השנים הבאות, עת החלו לפגר אחרי המערב המתפתח. כך, למשל, נמנעו העת׳מאנים עד ראשית המאה ה־19 מלהנחיל למי מאנשיהם שפה אירופית כלשהי (במקרים ספורים, כשנזקקו למתורגמנים, השתמשו במתאסלמים או ביוונים). התעלמות זאת מן המערב הכופר מנעה לא רק יבוא ואימוץ של חידושים, שצמחו חדשות לבקרים בחיק המערב, אלא אף את עצם המודעות להם ולערכם. (דוגמה אחת מני רבות היתה ההתעלמות — עד עמוק לתוככי המאה ה־18 — ממכונת הדפוס, שהומצאה באירופה עוד במאה ה־15. התעלמות זו בולטת על רקע העובדה, שהעת׳מאנים הירבו להשתמש בכתיבה ידנית מסורבלת לצורך הפעלת הביורוקרטיה שלהם.)

באופן כללי אפשר לסכם נקודה זאת בקביעה, כי מכל גל התמורות האדירות והמגוונות, שעברה אירופה מאז הרנסנס ועד לאחר המהפכה הצרפתית, לא הגיע אלא הד קלוש לאזניהם של שליטי "עולם האסלאם" באזורנו, ואף אל המעט שנודע להם התייחסו על־פי־רוב (אם כי לא תמיד) באותן מידות של התנשאות וביטול, שטיפחו בימי תפארתם.

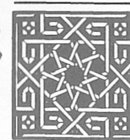

איור 60
בית דפוס פלורנטיני, בערך משנת 1570. תחריט על־פי ציור מאת ג׳יובאני סטאדנו.

שאלה 16
הסבר, אילו מהסיבות לירידת האימפריה העת׳מאנית מקורן הוא פנימי מובהק, ולאילו מהן יש גם הקשרים חיצוניים?

שאלה 17
האם תהליכי ירידת האימפריה, מצביעים אמנם על שקיעה טוטאלית? האם תוכל לאתר את ראשיתו של תהליך זה?

1.10

אזורנו בשקיעתו - תמורות סרק ללא בשורה של שינוי עקרוני

תהליכי הפיצול והדֶצֶנטרליזם וכן השינויים החברתיים והפוליטיים, שבאו **ללא מלחמת דעות ותמורות רעיוניות**, היו אולי העיקריים והעקרוניים שבגורמי השקיעה של אזורנו **כארץ האסלאם** העת'מאנית. ראשית הבה ונבהיר לעצמנו: במקביל לשקיעת מוסדות האימפריה וירידת האפקטיביות של השלטון המרכזי החלה באימפריה — בייחוד במהלך המאה ה־18 — תופעה של **התעוררות פוליטית וחברתית** נמרצת למדי.

1.10.1 שינויים פוליטיים וחברתיים ברחבי האימפריה

כפי שלמדת לעיל (ובספרו של שמיר, ע"ע 5-7), העדיפו העת'מאנים מלכתחילה שלא לבצע מהפכה חברתית מקפת בארצות האסלאם שכבשו, אלא לבסס את שלטונם על המסגרות החברתיות הקיימות. הם קשרו מסגרות אלה למערכותיהם השלטוניות בעזרת מתווכים, בעיקר מקרב העֻלמא: **שיח'ים, קאדִ'ים, מֻפתים** — וכן משפחות **אשראף*** בתחומים החברתיים והשיפוטיים. עם שקיעת השלטון המרכזי — בייחוד לאורך המאה ה־18 — החלה חשיבותם של "מתווכים" אלה לעלות, הן כנציגי השכבות העממיות והן כשליחיו של השלטון (ראה הדוגמאות שמביא שמיר, בעמ' 12).

* ר' הערך "שריף"

עלייה זאת במעמדן של "קבוצות ביניים" אלה התרחשה במקביל להתגברות מצוקותיהן ומרירותן של שכבות העם הרחבות. בהידרדר הסדר הציבורי גברו פשיטותיהם של נוֹמאדים (נוודים) ובני־שבטים שונים מחד גיסא, וגבר העושק הכלכלי של מערכת האִלתִזאם מאידך גיסא. קורבנות המצב, שנקלעו בתווך, היו המוני בני הכפר והעיר (ראה דוגמאות בציטוטים אצל שמיר, ע"ע 8-12).

בו בזמן החלה גם תמורה פוליטית־חברתית מקפת למעלה — בעצם מערכות השלטון הפרובינציאלי. כוחם של **הואלים** העת'מאניים, כנציגי השלטון המרכזי המידרדר, הלך וירד. כזכור, החזיקו הללו בשלטונם לתקופות זמן קצרות ביותר,

איור 61
נוודים בדווים

וממילא נחלש הגיבוי שקיבלו מן הסלטאן. כתוצאה מכך, הלך וגבר כוחם של תקיפים מקומיים שונים בכל רחבי האימפריה. כאשר הצליחו תקיפים מקומיים — כפי שאכן אירע לא אחת — להפקיע מידי השלטון המרכזי את שטחי **האִלְתִזאם** ולהפכם לנחלות קבע — גבר מאוד כוחם הכלכלי. (שיטה זו של אלתזאם, הניתן לכל ימיו של הגובה, נקראה **מאלְכַּאנֶה**.) על בסיס תמורות כאלה ודומות להן הלך במהלך המאה ה־18 וגבר משקלן של משפחות נכבדים, "בתים" ממלוכיים ו**אֶליטות** מקומיות אחרות. כמה מהן אף הצליחו להשתלט למעשה על משרות **הוואלים** במחוזותיהן. נביא להלן כמה מן הדוגמאות הבולטות במחוזות דוברי הערבית שבאימפריה.

שאלה 18

סכם לעצמך את סיבות השקיעה הקשורות בהתנוונות המוסדות באימפריה העת'מאנית, ואת אלה הקשורות באופי הרוחני־רעיוני, שקיבלה האימפריה לאחר אובדן תנופתה.

1.10.2 עלי בי אל־כביר ויורשיו במצרים

כזכור, התפשרו העת'מאנים מלכתחילה עם כוחם של הממלוכים במצרים ושילבו את מנהיגיהם **כסנג'קביים** תחת **הוואלים** שמונו באִסתאנבול. ואולם בפועל, מימי יורשו של סֻלימאן המפואר ואילך, ירד כוחם של הוואלים ביחס לממלוכים, וראש ה"בתים" הממלוכיים ומושל קאהיר, **השיח' אל־בלד**,* הפך למושל האמיתי של מצרים. על תואר זה ועמדה זו נסב מאבק בלתי פוסק בין ראשי הממלוכים. מאבקים אלה החריפו במהלך המאה ה־18 והגיעו לשיאם עם עלייתו של הממלוּכּ הקווקאזי **עלי בֵּי אל־כַּבּיר**, ששנות פעילותו היו 1754-1773. בשנת 1763 הוא זכה לתואר שיח' אל־בלד, אך עלה בידו לבסס מעמדו זה רק לאחר מאבק דמים נִפתל, שהסתיים ב־1767.

* ר' הערך "שיח' אל־בלד"

איור 62

מטבע יגירמליק (yigirmlik), שטבע עלי בֵּי "אל־כּבּיר" במצרים בשנת 1183 להִג'רה (1769 לסה"נ). טביעת מטבעות נחשבה מתמיד זכותו הבלעדית של הריבון. על אף שעל המטבע מופיע החותם של הסלטאן העת'מאני — נחשב צעד זה של עלי בי כפגיעה חמורה בריבונות הסלטאן.

שלטונו של עלי בי היה יוצא דופן. עלייתו לשלטון לא הביאה — כמו בעבר — למעבר של מוקד הכוח מ"בית" ממלוכי אחד למשנהו, אלא היתה ניסיון להכריז על עצמו שַליטָה היחיד של מצרים. עלי החל לבסס במהירות את מעמדו כשליט ריבוני במצרים. הוא חיסל את יריביו בשיטתיות ומינה אנשים מנאמניו לתפקידי־מפתח. בסוף 1768 הרחיק סופית את הוואלי העת'מאני ממשרתו ונטל לעצמו את משרת הקָאִים־מַקָאם.* באופן זה הוא שילב בידו שתי משרות־מפתח: ואלי בפועל — ובתוקף זה ראש האדמיניסטרציה המצרית — יחד עם משרתו האמיתית, שיח' אל־בלד, והוא אף הרחיק את הוואלי החדש, שהגיע למצרים. גם לאחר שצבר עוצמה רבה, נמנע עלי מלפתוח במלחמה גלויה נגד הסלטאן והעדיף להמתין לשעת הכושר. זו הזדמנה לו בשנת 1770, כשנשלח על־ידי הסלטאן לחִג'אז כדי להשליט שם סדר בין הטוענים לשלטון (היה זה נוהג עת'מאני, להטיל מדי פעם את השיטור בחצי־האי הערבי על הוואלי של מצרים). עלי החזיר את השליט הקודם של מכה לכסאו ואף החליף את מושל גִ'דה העת'מאני בממלוכ מאנשיו.

* ר' הערך "קאים־מקאם"

לאחר שהתבסס במצרים ובחג'אז, שם לו עלי למטרה להשתלט על סוריה, ולבסס בכך את שלטונו גם באחרונה מבין שלוש הטריטוריות, שהיו תחת שלטון האימפריה הממלוכית לפני הכיבוש העת'מאני. באותו זמן פעלו הנסיבות לטובתו של עלי:

- הוואלי של דמשק הועמד תחת איומו של המורד טַ'אהר אל־עֻמַר (ראה להלן 1.10.4) מאזור הגליל ועכו.
- האימפריה העת'מאנית היתה שרויה במלחמה עם רוסיה. ביולי 1770 השמידו הרוסים את הצי העת'מאני בים התיכון, ונשארו במזרח התיכון כדי לסייע למורדים ולהיעזר ביריבים פוטנציאליים נוספים של הסלטאן.

עלי הצליח לנצל נסיבות אלה והוכיח תעוזה ומעוף, כאשר שיתף פעולה הן עם ט'אהר אל־עמר והן עם הרוסים. מאמציו נשאו פרי, והוא הצליח לסלק את השלטון העת'מאני מארץ־ישראל ולכבוש את דמשק. ואולם משהיה מוכן לכיבוש סוריה החל כוחו להיחלש. נאמניו מבית בגדו בו. עוזרו ונאמנו, הממלוכּ **אבּו־דַ'הַב**, שעלי שלחו צפונה בראש הצבא, בגד והחזיר את כוחותיו לקאהיר בסתיו 1771.

במאבק בין עלי לאבו־ד'הב על השלטון במצרים הובס עלי, ואבו ד'הב הכריז עצמו שיח' אל־בלד. במאי 1773 נפצע עלי בקרב נגד אבו־ד'הב ומת מפצעיו.

לאחר תקופת שלטונם של עלי בֵּי ושל אבו־ד'הב עלו לשלטון במצרים שני ממלוכים אחרים — **אִבראהים ומֻראד**. אִבראהים תפס את משרת שיח' אל־בלד, אך השניים הגיעו בשנת 1784 להסכם של שיתוף מלא בשלטון. ראשית מעשם המשותף של מֻראד ואִבראהים היה למרוד בשלטון העת'מאני באמצעות סירוב להעלות מס. העת'מאנים הגיבו ב־1786, שלחו למצרים צי ומינו ואלי חדש, **חַסַן פּאשא**, וזה הצליח להכות את המורדים ולהניסם מקאהיר דרומה. אולם בשנת 1791, לאחר שחסן פאשא הוחזר לאִסתאנבּול, חזרו השניים לקאהיר ושלטו בה כמורדים בפועל בסלטאן העת'מאני עד לפלישת נפוליאון בונפארט בשנת 1798 (בפלישה זו נדון ביחידה הבאה).

1.10.3 משפחת אל־עט'ם בסוריה

גם בוילאיתים של סוריה, שבניגוד למצרים נשלטו מלכתחילה ישירות על־ידי אִסתאנבּול, השתלטו גורמים מקומיים על השלטון והגיעו לשיא כוחם במאה ה־18. בראשם עמדה משפחת **אל־עַטְ'ם**, שראשית דרכה הפוליטית עוד במאה ה־17, ושבניה הגיעו לשלטון לא רק בדמשק אלא אף בחלב, בטריפולי ובצידון.

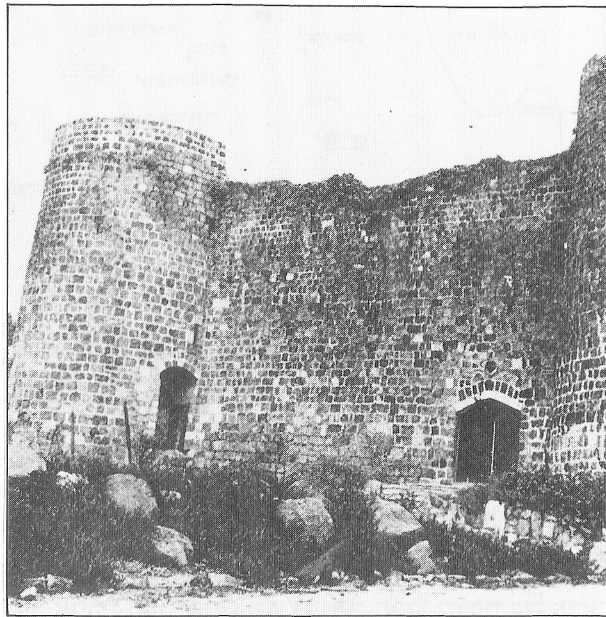
ברבע הראשון של המאה ה־18 מונה אִסמאעיל, אחד מבני המשפחה, למושל טריפולי כמושל טריפולי החזיק **אסמאעיל פאשא** במשרה החשובה של הפיקוד על הכוח הצבאי, שליווה את העולים לרגל בדרכם חזרה מחִג'אז לדמשק. ב־1725 הוא מונה למושל דמשק, ובטריפולי מונו למשרות־מפתח אחדים מבני משפחתו. ב־1728 כבר היתה כל סוריה הדרומית תחת שלטונם של בני משפחת אל־עט'ם, והללו גם רכשו בעלות על אחוזות גדולות בשיטת המַאלְכַּאנֶה.

אך גם תורם של בני משפחת אל־עט'ם הגיע, ובשנות ה־40 קמו תקיפים מקומיים חדשים — ובראשם המורד הבדוי מן הגליל **טַ'אהר אל־עֻמַר** — אשר סיכנו את שלטונם של בני עט'ם. אולם בכור המשפחה ומושל דמשק באותה עת, **אַסְעַד אל־עַטְ'ם** (1757-1743), הצליח להימנע מעימות ישיר עם ט'אהר, והשכיל לנווט את שלטונו בתכססנות ובתככנות בין העת'מאנים שמעליו לבין המורדים שמתחתיו. שנות שלטונו של אסעד בסוריה נחשבו לשנות יציבות ושלווה. הוא הצליח להחזיק במשרת הואלי עד שנת 1757, עת חדל מזלו לשחק לו, והוא הוצא להורג בפקודת הסלטאן. עם מותו ירדה משפחת אל־עט'ם מגדולתה, ולא שבה עוד למעמד שהיה לה קודם לכן.

1.10.4 ט׳אהר אל־עמר, המורד הבדוי בגליל

במקביל לירידת כוחה של משפחת אל־עט׳ם החל מרכז הכובד של ההתפתחויות הפוליטיות המקומיות לעבור לכיון החוף והגליל. הדמות הבולטת בהקשר זה היה השיח׳ הבדוי **טַ׳אהִר אל־עֻמַר** (ולאחריו **אַחמַד אל־ג׳זאר**,* מושל עכו).

* ר׳ הערך ״אל־ג׳זאר (אחמד פאשא)״

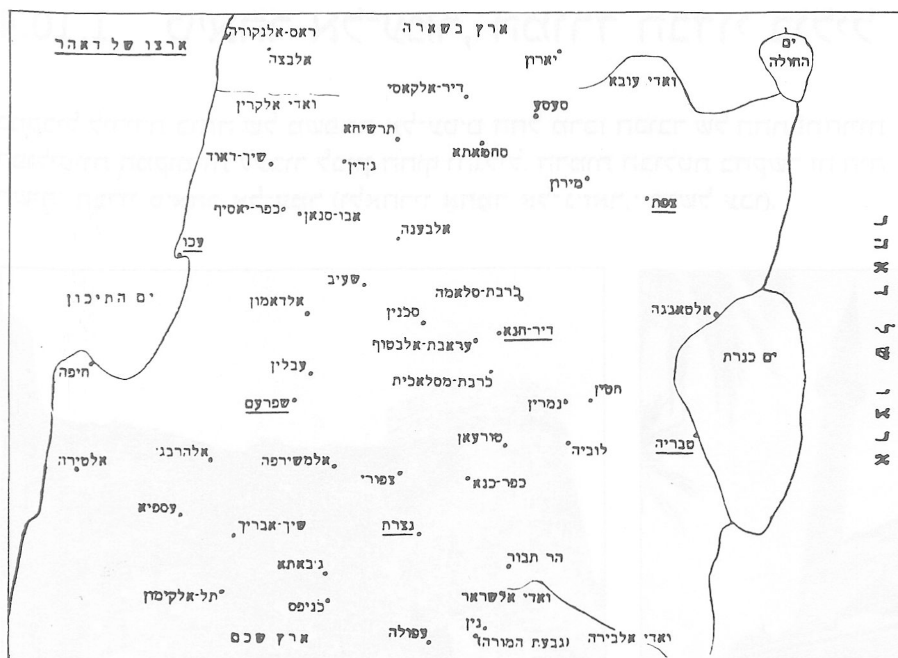
איור 63
מצודת טַ׳אהִר אל־עֻמַר בטבריה

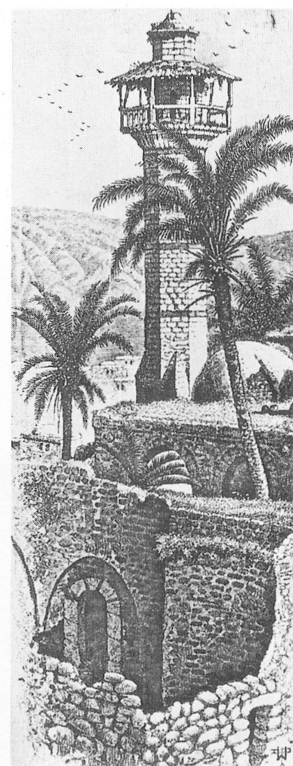
איור 64
מסגד אל־ג׳זאר בעכו. המסגד נחשב לאחד המסגדים היפים בישראל ובאזור.

ט׳אהר אל־עמר, בדוי בן שבט הזַיְדַאנִיָה, ששכן ממערב לטבריה, נולד בשנת 1690. בסוף המאה ה־17 היתה משפחתו חוכרת מסים באזורה, ומשׂרה זאת עברה לט׳אהר בירושה והוא הרחיבה גם לאזור החוף בסביבות עכו. במשך שנות עלייתו של בית אל־עט׳ם בדמשק ובדרום סוריה הרחיב ט׳אהר את תחומי הטריטוריה שלו בגליל. הוא לחם בשיח׳ים וחמס את אדמותיהם. הוואלי העת׳מאני של צידון הסכים לכך בשתיקה, מאחר שט׳אהר דאג לגבייה סדירה של המסים ומאחר שהאוכלוסייה קיבלה אותו בברכה על שנתן לה חסות מפני שודדים ודאג לביטחון בדרכים. ב־1746 העתיק ט׳אהר את בירתו לעכו, ובכך הרחיב את שלטונו הישיר לאזורי החוף דרומה עד טירה. ככל שהתחזק מעמדו של ט׳אהר כן נעשתה בלתי נמנעת ההתנגשות בינו לבין משפחת אל־עט׳ם ויורשיה בדמשק על השליטה בפועל באזורי דרום סוריה.

בראשית מאבק זה זכה ט׳אהר להכרה עקיפה מצד העת׳מאנים, היות והללו היו עסוקים במלחמותיהם ברוסים. משגבר ביטחונו של ט׳אהר, הוא בא בברית עם עלי בֵּי (ר׳ לעיל 1.10.2) וקשר עמו נגד עת׳מאן פאשא, מושל דמשק. הודות לשיתוף הפעולה ביניהם — והודות לעזרת הרוסים — הצליחו השניים לכבוש את דמשק בשנת 1771 ולהביס חיל עת׳מאני בשנה שלאחר מכן. ואולם ב־1774 התפנו העת׳מאנים ממלחמתם הגדולה ברוסים, היכו את ט׳אהר אל־עמר ובאוגוסט 1775 עלה בידיהם להרגו. עם מותו הסתיימה האוטונומיה שהוא יצר בחלקים של ארץ־ישראל, והללו סופחו מחדש למחוזות דמשק וצידון.

איור 65
מפת מחוזות שלטונו של ט׳אהר אל־עמר. מתוך ספרו של פרופ׳ אוריאל הייט (הד), **דאהר אלעמר**,[1] שהופיע לראשונה בשנת 1942.

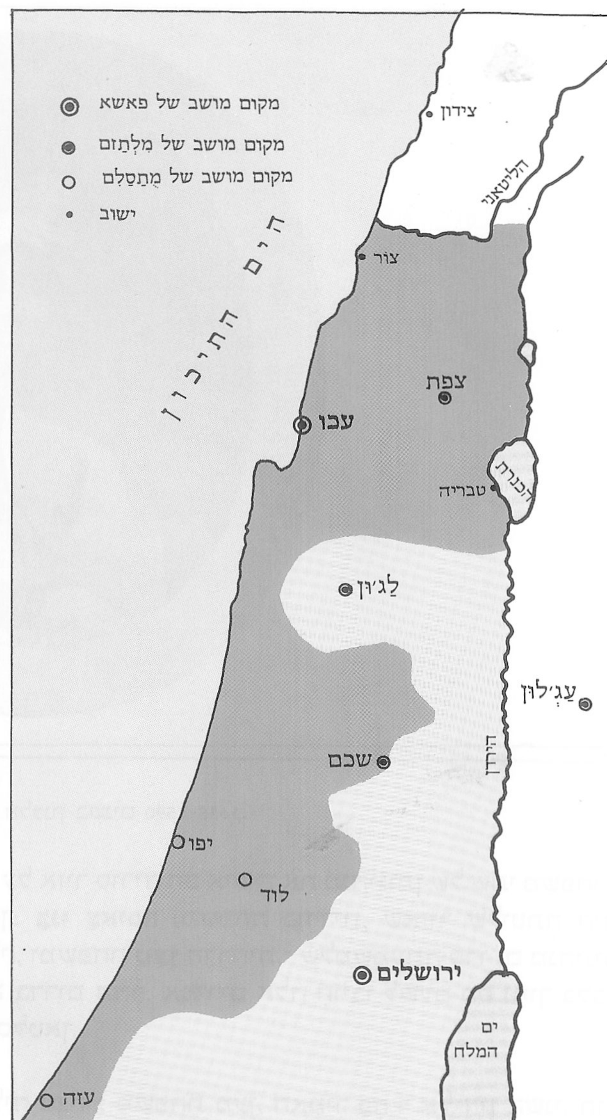
איור 66
המינרֶט של המסגד בטבריה אשר נבנה כנראה על־ידי ט׳אהר אל־עמר. ציור מתוך "פלשתינה באומר ובתמונה" לג׳ אברס וה׳ גוטה, שטוטגארט־לייפציג, 1883.

בשנות שלטונו לא הצליח ט׳אהר אל־עמר ליצור משטר בעל דפוסים של קבע ושל המשכיות, והוא אף לא הותיר אחריו כמורשת את עצמאות חבלי הצפון של ארץ־ישראל. המבנה, שעליו התבסס משטרו, היה בלתי יציב. הוא לא השכיל לטפח נאמנויות קבועות והסתמך בעיקר על בני־משפחתו ועל אויביו הסלטאן (עלי בֵּי והרוסים). עם זאת פתח ט׳אהר אל־עמר תקופה חדשה בדרום סוריה. בטריטוריות שכבש הוא השליט, ולו זמנית, סדר וביטחון, לא חמס את האיכרים ועודד את המסחר בערים. הוא הזמין יהודים לחדש את הקהילה בטבריה והרשה להם להתיישב בכפרים בגליל. גם קהילות הנוצרים נהנו מסובלנותו. בזמנו התרחב סחר הצרפתים בעכו, והעיר הפכה למרכז חי ותוסס.

איור 67
מצודת ט׳אהר אל־עמר בשפרעם

[1] א׳ הייט. **דאהר־אלעמר, שליט הגליל במאה ה־י״ח — פרשת חייו ופעולותיו.** ירושלים, 1942 (הדפסה שלישית, 1976).

איור 68
מפת אזורי השליטה של ט'אהר אל־עמר ואחמד אל־ג'זאר

1.10.5 אמירות הר הלבנון

לתנאים הגיאוגרפיים המיוחדים של הר הלבנון היתה השפעה מכרעת על ריכוזי המיעוטים האתניים והדתיים ששכנו בו. בימי הביניים היה ההר מבצר טבעי, ומושלי דמשק לא הצליחו למשול ישירות בתושביו; לכל היותר הצליחו לגבות מהם מסים. אך בעוד שהתנאים הגיאוגרפיים העניקו ביטחון ועצמאות־למחצה לתושבי ההר, הם גם תרמו לחוסר אחדות בקרב המגוון העשיר של קבוצות אוכלוסייה, שהיגרו ללבנון והתיישבו בה. בתנאים אלה הלך והתבצר כוחם של תקיפים מקומיים, שהקימו שושלות משפחתיות, שבהן עבר השלטון בירושה, והללו שימשו גם כמתווכים בין ההר העצמאי למחצה לבין השלטון בדמשק.

איור 69
פַּחְ'ר אל־דין השני, אמיר הר הלבנון בשנים 1635-1590.

כשהשתלטו העת'מאנים על אזור סוריה הם אישרו את מנהיגותן של שתי משפחות אמירים מקומיים בלבנון: **בַּנוּ צַאיפה** (משפחה כורדית, שאזור שליטתה היה מביירות עד צפון טריפולי), ומשפחת **מַעַן** הדרוזית,* שלמשמעתה סרו גם מנהיגים מארוניים,** ואשר שלטה בדרום ההר. אמירים אלה חויבו לשלם מס נמוך בלבד ולהכיר בריבונותו של הסלטאן.

* ר' הערך "דרוזים"

** ר' הערך "מארונים"

בסביבות שנת 1590 הצליח מנהיג משפחת מען, האמיר **פַּחְ'ר אל־דין** השני, תוך מאבק רצוף במשפחת בַּנוּ צאיפה, לגבש מעין מדינה עצמאית למחצה בלבנון. במשך שנים רבות הוא הצליח, תוך טיפוח קשרים עם חצר הסלטאן וחלוקת שוחד לפקידיו, לשמור על עליונתו בהר. בימיו היגרו מארונים רבים לדרום ההר, וחלה התקרבות בין שתי העדות, שבאה לביטוי בהשתלבותם של איכרים מארוניים בכלכלת האזור תחת מרותם של מנהיגים ופיאודלים דרוזיים.

ב־1613 הצליחו סוף סוף העת'מאנים לגרש את פח'ר אל־דין, אך הוא חזר לאזור לאחר חמש שנים וביסס את שלטונו מחדש, עד שהוכה שנית והוצא להורג ב־1636.*

* ר' הערך "מֻראד הרביעי"

ב־1711 קיבל בית **שִׁהאב**, משפחה מסלמית, את אמירות הלבנון. בני משפחה זו, כקודמיהם מבית מען, ביססו את כוחם והרחיבו את שלטונם בהר.

בשל הגירתם המתמשכת של המארונים להר הלך וגבר בינתיים משקלם שם, ובני שִׁהאב בחרו להתנצר (בשנת 1761). בכך הפרו את האיזון, שהתקיים מאז ימי פח'ר אל־דין בין דרוזים למארונים, ונפתחה תקופה של איבה הדדית בין משפחות הפיאודלים הדרוזיים והמארוניים — איבה שאִפיינה את יחסי שתי העדות בהר מאותה תקופה ואילך.

איור 70
תמונת אביר — תחריט מהמאה ה־18.
הדיוקן מיוחס לפח׳ר אל־דין השני.

1.10.6 חסן פאשא ואחמד פאשא בבגדאד ובבצרה; בית אל־ג׳לילי במוצול

גם בוִילַאיֶת של בגדאד שלטה לאורך המאה ה־18 (ליתר דיוק, בשנים 1831-1704) שושלת של תקיפים מקומיים — ממלוכים, שקיבלו מאִסתאנבול את משרת הואלי ואת התואר פאשא, לאחר שקבעו בכוחם שלהם את עובדת שלטונם בשטח.

מייסד השושלת, **חסן פאשא**, ששלט בשנים 1723-1704 בבגדאד, עסק בשנותיו הראשונות במאבקים נגד שבטים בדויים וכורדיים. ב־1708 הוא הכניע את השבטים הבדוים בבצרה ומינה שם מושל מטעמו לבקשת הממשלה העת׳מאנית. באופן זה הפכה גם בצרה תלויה במינהל של השושלת המקומית, ששלטה בבגדאד.

כוחו של חסן גבר משפרצה ב־1722 מלחמה בין העת׳מאנים לממלכה השכנה של פרס הצַפַוִית.* בשנה שלאחר מכן עם מותו, מונה בנו, **אחמד פאשא**, למשרת מושל בגדאד, והוא החזיק במשרה זו עד 1747. במשך כל שנות שלטונו שירת אחמד את העניין העת׳מאני הן במִתקפה והן במִגננה נגד הפרסים.

* ר׳ הערך ״השושלת הצַפַוִית בפרס״

שלטונו של אחמד פאשא ושלטון אביו, חסן פאשא, בבגדאד נמשכו יותר מ־40 שנה, ובמהלכן הם הצליחו לבנות מערכת איתנה של נאמנויות מקומיות של ״בתים״ ממלוּכיים. מערכת זו אילצה את העת׳מאנים להכיר בכוחם ולהפקיד בידיהם וביד יורשיהם את משרת הואלי לתקופה כה ארוכה.

גם בוילאית של מוצול התקיים שלטון שושלתי במתכונת דומה, ומשרת הואלי עברה בתוך בית **אל־ג׳לילי** בשנים 1831-1726.

1.10.7 הוהאבים בנג׳ד

בסוף המאה ה־18 הופיע גורם חדש, שהיה בבחינת איום חמור לשלטון העת׳מאני בחִג׳אז ובסהר הפורה. היתה זאת התנועה הוהאבית, אשר צמחה בשולי החלק הערבי של האימפריה העת׳מאנית והתפתחה בנַג׳ד, שבמרכז חצי־האי ערב.

מייסד התנועה היה **מֻחמד אִבּן עבּד אל־וַהַאבּ**, אשר נולד ב־1703 בעֻיַינָה אשר בנג׳ד. הוא היה איש דת, שנמנה עם אסכולה אסלאמית קשוחה, והחל להפיץ את תורתו בקרב בני עיירתו, אך הללו גירשוהו והוא מצא מקלט בדַרְעִיָה. שם זכה לחסותו של האמיר **מֻחמד אִבּן־סעוד**. שיתוף הפעולה בין איש הדת, מחמד אבן עבד אל־והאב, לבין איש החרב, מחמד אבן־סעוד, הוא שהביא לימים לייסוד המדינה הוהאבית־הסעודית, שצאצאיהם שולטים בה עד היום.

תורת מחמד אבן עבד אל־והאב ואוהדיו היתה מעוגנת באסכולה החַנְבַּלית, הנוקשה מארבע שיטות ההלכה המוכרות באסלאם הסֻני, ואשר נוסדה על־ידי **אחמד אִבּן־חַנְבַּל** במאה התשיעית לסה״נ.* המחזיקים באסכולה זאת פועלים לפי הקֻראן והסֻנה הקדומה ודוחים על־פי־רוב את התיאולוגיה והמיסטיקה המאוחרים. הוהאבים יצאו נגד אותם המסלמים, שזנחו לדעתם את האמונה באל אחד והכניסו במרוצת הדורות חידושים — כלומר דברי כפירה — רבים. הם שללו לחלוטין את פולחן הקדושים ואת הערצת הקברים. כן אסרו על צריכת מותרות, על עישון טבק ועל שתיית קפה. בכל אלה שלא הסכימו לדעתם ראו כופרים.

* ר׳ הערך ״סֻנה; האסלאם הסֻני״

מכאן גם נבעה התנגדותם לשלטון העת׳מאני ה״כופר״, ומשום כך ערערו גם על סמכותה של הסלטאנות העת׳מאנית לשמש כמגינת האסלאם האורתודוקסי.

עם ייסוד הברית בין מחמד אבן סעוד ומחמד אבן עבד אל־והאב החלו תהליכים של התפתחות פוליטית ושל התפשטות, שנמשכו כשבעים שנה ואשר קבעו את דמותה של המדינה הסעודית הראשונה.

את השלב הראשון בתקופת ההתפשטות — שעיקרו בשנים 1773-1746 — אִפיינו מלחמות שבטיות בין האמירות הסעודית לבין שכניה שבאזור נג׳ד. ב־1765 מת מחמד אבן־סעוד, ובנו **עַבּד אל־עַזיז** ירש אותו וכבש את ריאד׳. במהלך כיבושיהם זרעו הוהאבים הרס בקברים הקדושים ובמסגדים. לאחר כיבוש ריאד׳ הצליחו הוהאבים לכבוש גם את עַסִיר, חלקים מתימן ואת חבל חִג׳אז.

כאשר החלו הוהאבים לפשוט גם על גבולות סוריה ועִראק — החלה תנועתם להיות איום רציני על העת׳מאנים. אלה הורו למושל בגדאד לשלוח צבא נגד הוהאבים, אולם הכוחות שנשלחו לא הצליחו במשימותיהם.

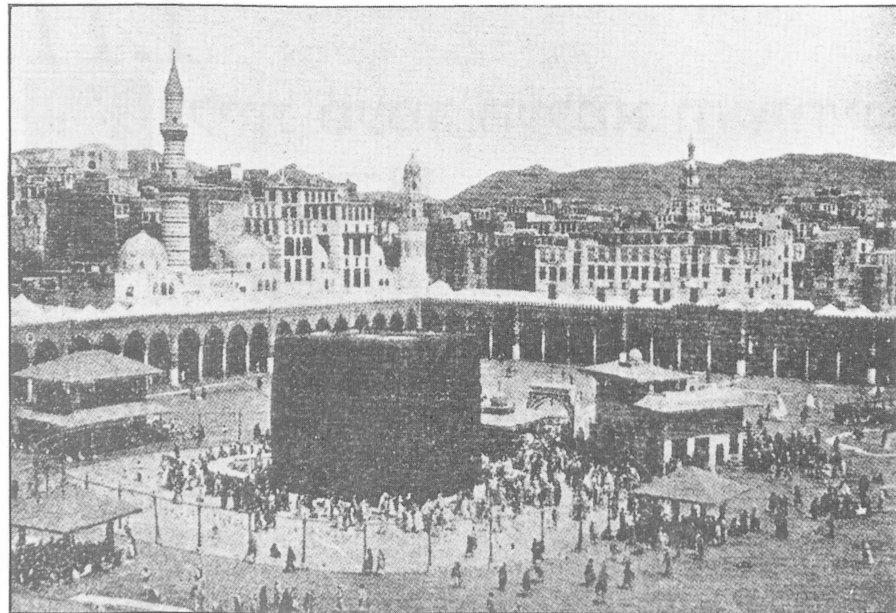
בשנת 1802 כבשו הוהאבים את **כּרבּלא*** שבדרום עִראק, והרסו את המסגד שנבנה על קברו של **חֻסין בן עלי**. בשנת 1803 נכבשה מכה. מיד לאחר מכן נרצח עבד אל־עזיז, כנראה על־ידי שיעי, שנקם בכך את הרס כרבלא. **סעוּד**, בנו של עבד אל־עזיז, המשיך בפשיטות והצליח לכבוש את העיר מדינה בשנת 1805.

* ר׳ הערך ״כרבלא וקדושתה לשיעים״, וכן הערך ״שיעה; האסלאם השיעי״

כיבוש מֶכָּה ומדינה היה מלווה בהרס **הכּעבּה** ומסגד קבר הנביא.* כיבוש שתי הערים הקדושות היה איום סימלי ומשמעותי כאחד על הסלטאן העת׳מאני, בתורת ״שומר המקומות הקדושים״ לאסלאם, האחראי לביטחונם של העולים לרגל.

* ר׳ הערך ״החג׳, הכעבה ומסגד קבר הנביא״

המצב הורע עוד יותר בשנת 1807, כאשר מנע סעוד מהעולים לרגל, שבאו מסוריה, לעלות לרגל למקומות הקדושים. ניסיונותיהם של מושלי דמשק ובגדאד לשים קץ למצב זה עלו בתוהו, והם היו חסרי אונים נגד הוהאבים. (את תולדותיה של תנועת הוַהַאבִּיָה, שהוליכו להקמתה של הממלכה הסעודית בת זמננו, נלמד באחת היחידות הבאות.)

איור 71
המסגד הגדול במכה ובמרכזו הכעבה. מקום זה, הקדוש ביותר לאסלאם, נכבש על־ידי הוהאבים בשנת 1803. התצלום הוא משנת 1908.

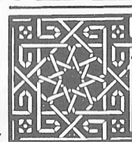
שאלה 19

עיין מחדש בקורותיהם של כל הכוחות המקומיים הללו באזורנו במהלך המאה ה־18 (במצרים, ארץ־ישראל, סוריה, לבנון, עִראק וחצי־האי הערבי) וכן במבנה האימפריה ומוסדותיה (פרק 1.10). דון בכתב בקביעה הבאה:

במאה ה־18 לא היתה האימפריה העת'מאנית אלא חזקת פיקציה, ללא מסגרת וללא תוכן. הסלטאן ומוסדות השלטון המרכזיים נותרו כסמלים בלבד לעבר שנגוז.

התסכים עם קביעה זו?

◀ על הוהאבים בנג'ד בשיא כוחם קרא **בשמיר**, ע"ע 208-218.

 1.11 עליית מעמד העלמא והשיח׳ים במאה ה־18

איור 72
דמות עת׳מאנית: **מוּזְדַאג׳י בַּאשִׁי** — אחראי על טוהר המידות.

כל עוד תִפקדו מוסדות האימפריה העת׳מאנית בתקופת תנופתה השתלבו העֻלמא למיניהם במערכותיה, חלקם הגדול כממונה וכמקבל משכורות. הם מילאו לצדם של השליטים העת׳מאנים תפקידי שופטים, חכמי הלכה וכיוצא באלה משרות. הם זכו ליוקרה בשל היותם דוברי הערבית הרמים ביותר במעלות המדינה, וכן זכו לפטור ממסים ולביטחון מהחרמות רכוש. אולם שכרם היה קצוב וצנוע, ומעבר למשקלם המוסרי הם לא מילאו תפקיד בעל משקל במישור הפוליטי־כלכלי.

ככל שהלך וגבר תהליך השקיעה, כן הלך והתחזק מעמד העֻלמא כקבוצת־כוח. במרכז השלטון — ובייחוד בפרובינציות — הם הגיעו לעמדות שליטה ברכוש וצברו השפעה חברתית ופוליטית רבה. יתר על כן, עלה בידיהם להוריש את משרותיהם ואת הזכויות הנלוות אליהן בתוך משפחותיהם — תהליך שהתרחש גם בקרב קבוצות־כוח לא־דתיות כדוגמת היניצ׳רים. ברקע עליית מעמד העֻלמא עמדה חולשת השלטון המרכזי וירידת ערך המטבע כבסיס לעבודה שכירה, ויחד עם זאת — שילובם של העֻלמא ושל שיח׳ים למיניהם במערכות הכלכליות המחוזיות כמֻלתַזמִים, כמחזיקים בנכסי וַקְף* וכו׳, ובדרך כלל תוך ברית ושיתוף פעולה עם השליטים המקומיים. עמדות אלה בתחומי המשפט, החברה והכלכלה אִפשרו למשפחות של עֻלמא ושל שיח׳ים לנצל היטב את מעמדם של אנשי הדת כמתווכים וכגשר יומיומי בין השליטים דוברי התורכית, שלא הִרבו להתעניין באוכלוסייה, לבין ההמונים דוברי הערבית. בכך ביצרו את מעמדם ואת יוקרתם והבטיחו את רכושם. במצרים, למשל, זו היתה המציאות לכל אורך המאה ה־18, אם כי חשוב להדגיש, שלצד התחזקותם של העֻלמא עלה במקביל גם מעמדם של סוחרים מקומיים ושל ראשי גילדות למיניהן. גם בסוריה ובארץ־ישראל מילאו העלמא והשיח׳ים באותה עת תפקיד כפול: הם שלטו במוסדות הדת, המשפט, החינוך והוקף והשתתפו בדיואנים של הואלים השונים — ובו בזמן גם הופיעו לא פעם כנציגי האוכלוסייה והעלו את תלונותיה בפני השליטים. לעתים אף הצליחו להביא להחלפתו של מושל עריץ זה או אחר. ככל שגבר כוחם והתחזק מעמדם של העלמא — כן נזקקו השלטון המרכזי והכוחות המקומיים השונים לשירותיהם הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים.

* ר׳ הערך ״וקף״

1.12 תמורות ללא מלחמת דעות

התמורות הללו — ירידת כוחו של השלטון המרכזי והיחלשותה של האימפריה מחד גיסא, ועלייתם של מכלול כוחות פוליטיים אזוריים ושל כוחות חברתיים חדשים מאידך גיסא — אינם בהכרח מירשם להמשך של שקיעה ושל ניוון. נהפוך הוא. תופעות דומות שאירעו, למשל, באירופה בתקופות מקבילות, או קודמות, שימשו מנוף למהפכנות מתקדמת. הן הביאו למאבקים בין עמים ולאומים, בין מעמדות חברתיים שונים, בין תורות רעיוניות מנוגדות. מאבקים אלה, ההתמודדויות בין הניגודים השונים, זרעו אמנם באירופה הרס וחורבן — אך תוך כדי המלחמה בין ישן לחדש גם הביאו בכנפיהן קידמה, תוך התפתחות מהפכנית של כל מרכיביה.

איורים 73-75
דמויות עת׳מאניות. מימין לשמאל: צופי; גבירה בדרכה לבית המרחץ (חמאם) עם שפחתה; סוחר ערבי.

מדוע תהליכים דומים הביאו באירופה למהפכנות ולקידמה — ואילו באזורנו הנציחו את המשך הניוון והשקיעה? הסיבה העיקרית לכך היא, לדעתנו, שכל התמורות הפוליטיות והחברתיות באזורנו נעדרו מימד רעיוני־אידיאולוגי.

למשל:

- הקבוצות החברתיות, שעלו במהלך המאה ה־18, כמו העֻלמא והשיח׳ים למיניהם, לא סיגלו הכרה עצמית של **מעמד ביניים** (כפי שסיגלו לעצמם בסיטואציות דומות כוחות מקבילים במערב).
- איכרים מנוצלים לא התמרדו כדי לתקן באופן עקרוני את מצבם **כמעמד**, אלא פעלו כבודדים רק לתיקונן של עוולות ספציפיות.
- הבולט והחשוב מכול: תקיפים לא טענו ללגיטימציה, הנובעת מייחודיות של האזור או של התושבים שבהם שלטו. הם לא פיתחו, למשל, רעיונות **לאומיים** כדי לבצר את כוחם כלפי העת׳מאנים, או כדי לגייס תמיכה ואהדה מנתיניהם.

במלים אחרות: עולם האסלאם העת׳מאני לא שקע והתנוון כיוון שחסרו בו פעילות פוליטית ותמורות חברתיות ואחרות. כמו בכל חברה אנושית אחרת, גם באזורנו צמחו אנשים שאפתנים, שרצו להשפיע ולצבור כוח; גם באזורנו חלו שינויים משמעותיים בקרב מגזרים שונים של החברה ושל מוסדותיה. תמורות אלה של המאה ה־18 היו כה חשובות עד כי יש היום לא מעטים, בעיקר נציגי ההיסטוריוגרפיה הערבית של ימינו, הרואים בהן — בתמורות אלה של המאה ה־18 (שהיו מקומיות־אותנטיות), ולא בשינויים שחלו במהלך המאה ה־19 (שהיו, כפי שנלמד להלן, בהשפעת ״המערב״ ובהשראתו) — את ראשית תמורותיה של העת החדשה באזורנו.

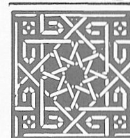
אולם ספק אם יאה לתמורות המאה ה־18 להיחשב לתחילת העת החדשה. תמורות אלה לא בישרו מהפכנות, חדשנות וקידמה, משום שבעיקרן הן היו תוצאה של מאבקי כוח מסורתיים, שכמותם התנהלו באזורנו במשך מאות שנים. וכפי שכבר הדגשנו: ממאבקי־כוח אלה נעדר על־פי־רוב המֵמד האידיאולוגי החדשני. **את האשמה העיקרית להיעדרו של מֵמד זה יש לתלות באסלאם, אשר — בשל כוללנותו ובלעדיותו — עיקר וסירס את המאבקים והתמורות הללו מן ההיבט האיכותי, האידיאולוגי, והותירם מאבקי־כוח בלבד.** סדרי החברה, מוסדותיה ותפיסות עולמה הבסיסיות לא עורערו כתוצאה מהשינויים של המאה ה־18, ובהיעדר ערעור זה נאלץ האזור לחכות **להופעתו של גורם חיצוני**, שיגרום להנעת תהליכי היסוד של עת חדשה.

החברה באזורנו לא עברה תהליכי חילון (סֶקולאריזציה) כבאירופה, ובהיעדר תהליכים אלה נשאר האסלאם מסכת הערכים הדומיננטית, למעשה הבלעדית, של מאמיניו. מבחינתנו חשובה בעניין זה ההבחנה, שעשינו לעיל בפתח דברינו (בסעיף 1.2.1), כי האסלאם כדת אוניברסלית — כל־אנושית וכל־עולמית — שולל באופן עקרוני התארגנות אידיאולוגית בשמה של **ייחודיות** כלשהי. בשמה של האידיאולוגיה הכוללת שלו, ולמען הסדר הפוליטי הכל־עולמי, העל־אתני, העל־לשוני והעל־אזורי שלו, אין הוא מכיר באידיאולוגיה מתחרה כלשהי, תהא זו

לאומית או מעמדית. על־פי התפיסה המסלמית חייבת המדינה האסלאמית הכוללת — ברוח ההרמונית של חוקי הצדק של האלוהים — לפתור את הבעיות, הנובעות מן ההבדלים שבין אדם לרעהו ומן המתח שבין קבוצות שונות של בני־אנוש. במערב לא הצליחה הנצרות לכפות את המסר הכל־עולמי שלה על ההבדלים הבין־אתניים, הבין־לשוניים והבין־מעמדיים. באזורנו חזק היה האסלאם דיו כדי ששום אידיאולוגיה סותרת לו, לא חברתית ולא לאומית, לא תצמח מתוך התמורות והשינויים שחלו בפועל בקרב תושבי **ארץ האסלאם**.

כתוצאה מכך היו כל השינויים מעין פעולות־סרק פוליטיות, שלא קידמו את החברה כולה. בכל המקרים שסקרנו לעיל לא היתה הפעילות הפוליטית מסגרת לפריצה מן המסורת. היא לא שימשה בסיס לתמורה טכנולוגית כלשהי, להתעוררות תרבותית מקפת, או אף למהפכה אירגונית־חברתית. קל וחומר, שהיא לא בישרה תמורה רעיונית של ממש. המאבקים היו אישיים וכוחניים, ללא תכנים ומסרים חדשים, ועל כן ללא ההיבט החדשני־מהפכני הדרוש להתקדמות.

1.13

סיכום

בסוף המאה ה־18 היה אזורנו חלק מהאימפריה העת׳מאנית המתנוונת, שקוע זה מאות בשנים במציאות של פיגור על־פי כל אמת־מידה אובייקטיבית. יחסית לנעשה מערבה לו, הוא נשאר הרחק מאחור בכל הקשור לסדרי החברה האנושית ולהתארגנותה, לכלים החומריים שבידיה, לרווחתו של הפרט ולזכויותיו, ליכולת המנהיגות ולרצונה לבצע תוכנית כלשהי. המסגרת הפוליטית של האימפריה האסלאמית היתה חלשה הן כלפי חוץ והן כלפי פנים. החשוב מכול: תמורות חברתיות ופוליטיות, שחלו באזור תוך כדי תהליך השקיעה וההיחלשות, שיכלו אולי לבשר ראשיתו של מפנה, היו למעשה רחוקות מלבשר את בואו. היה זה — כפי שנלמד — בשל התערבותו של **גורם חיצוני**, ולא בשל תהליכים עצמיים־אותנטיים, ש״העת החדשה״ החלה באזורנו. עם התחלת ״מִתקפתו של המערב״ עשה האזור את צעדיו הראשונים בדרכו המפותלת והסבוכה מהיותו ״ארץ האסלאם״ אל היותו ״המזרח התיכון״ של ימינו.

איור 76 מחמד בחברת נזירים נוצריים בסוריה. מיניאטורה מתוך כתב־יד תורכי.